

Tyrlík, Mojmír

Integrační pojetí morálního jednání

In: Tyrlík, Mojmír. *Morální jednání*. Vyd. 1 V Brně: Masarykova univerzita, 2004, pp. 35-120

ISBN 8021035358

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123504>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Integrační pojetí morálního jednání

Integrace všech významných faktorů, které jsou separátně užity v jednotlivých teoretických systémech je jistě teoretický problém. Je nesnadné najít pro ně společný vztahový rámec nebo vymezit, kde končí kognitivní zpracování podnětové situace a začíná sebepojetí, kde končí sebepojetí a začíná emoce, kde končí ryze mentální sféra a začíná sféra sociální. Na druhé straně se ukazuje, že plně uspokojivé není ani řešení pomocí substituce jedné nebo více kategorií nějakou jinou (například učení v S – R modelu), nebo vytvoření konstruktů s centrální funkcí v rámci systému. Svě meze, o nichž jsme se zmínili, má také kognitivně konstruktivní model.

Řešení by podle našeho názoru mělo spíše směřovat k integraci jednotlivých významných faktorů v rámci modelu systému, který je svou povahou psychologický s biologickými a sociologickými přesahy a který je otevřený vůči systémům sociálního i přirozeného prostředí. Pro psychologii může být tímto systémem lidský jedinec, jehož základním atributem je aktivita ve formě reprezentace vnějšího prostředí a sebe sama nebo ve formě aktivního působení jak na okolí, tak na sebe sama. Proces jednání integruje obě tyto formy aktivity.

Myslíme si, že by vývoj oboru, při vši historické i současné divergenci, měl konvergovat k vytvoření takového funkčního, strukturně konzistentního a obecného modelu jednání – a v jeho rámci také morálního jednání. Tato práce nepřinese rovnici nebo soubor rovnic, na jejichž základě je možno popsat a predikovat morální jednání. Je vyjádřením našeho přístupu k tomuto problému, vztaženým k některým teoretickým otázkám, a je zejména integrační částí naší dosavadní, téměř desetileté výzkumné práce.

Determinanty morálního jednání

Proces morálního jednání zahrnuje mentální zpracování podnětové situace jako „morální“ a na ně navazující morální rozhodování. Na úrovni reprezentace můžeme tuto kategorii vymezit následujícími znaky:

- Důsledky pro jiné lidi – Důsledky pro jiné lidi jsou reprezentovány jednajícím jedincem jako přímá či nepřímá konsekvence jednání.
- Závažnost – Důsledky pro jiné lidi jsou z hlediska jedince dostatečně závažné.

- Altruismus – U daného jedince je reprezentace závažných důsledků pro jiné lidi brána v potaz při přípravě plánu jednání a řízení jednání. Jednající jedinec bere ohled na jejich zájmy.
- Nemožnost „mimomorálního“ jednání. Situace není řešitelná „chladným“ způsobem, například v souladu s konvencí, nebo tento způsob řešení není z hlediska jednajícího jedince uspokojivý.

Aby bylo možno postihnout celou variabilitu morálního jednání, počínaje reprezentací situace jako morální, přes usuzování, plán jednání a řízení aktivity včetně zpětnovazebných korekcí a důsledků, je třeba při výkladu zohlednit všechny faktory kognitivní, emoční, konativní sociální a faktory prostředí, které se na jednání podílejí.

- Kognitivní – představují jak kognitivní procesy, které se podílejí na reprezentaci situace, vytváření plánu jednání a řízení jednání, tak dispoziční i aktuální kognitivní obsahy, které se uplatňují při reprezentaci i plán jednání jako takový. Kognitivní stránka přitom nezahrnuje jen zpracování a uchovávání informací, ale také otázku vědomí či uvědomování.
- Emoční – Vymezení této kategorie patří k nejsložitějším. Přitom emoce mají klíčovou explikační funkci v řadě teorií motivace. Již z etymologického hlediska *e + movere* odkazuje na pohyb nebo aktivaci. Toto spojení s motivací a aktivací je ovšem z historického hlediska zavádějící, neboť v tomto významu bylo v minulosti užíváno slovo „*passion*“, jehož kořen „*pati*“ odkazuje spíše na trpnost (pasivitu) (Averill, 1996b). Trpnost nebo pasivita vyjadřuje postavení lidského jedince vzhledem k emocím, na rozdíl od aktivity kognice nebo vůle, které jedinec „kontroluje“. Zde emoce chápeme nejen jako stav vyvolaný reprezentací určitých kognitivních obsahů, ale také faktor ovlivňující organizaci kognitivních obsahů a jejich uplatnění v reprezentaci.
- Jáské – představuje autentickou kategorii kombinující kognitivní a emoční obsahy a procesy tvořící vikariantní hranici mezi já a non-já. Použijeme-li tradiční rozdělení, pak zahrnuje jak činné já, tak já nazírané. Sem řadíme také vyšší úrovně reprezentace vnějších i vnitřních stránek procesu jednání.
- Sociální – vyjadřuje specifickou kategorii prostředí zahrnující jak vztahy jedince k jiným lidem a skupinám, tak symbolické nebo jazykové struktury a sociální reprezentace.
- Enviromentální – prostředí, v němž jedinec jedná, v podobě, v níž se prezentuje jedinci.

Reprezentace

Reprezentace patří mezi nejvýznamnější z problematických pojmů v psychologii. Je vymezena funkcí zastupování nebo zprostředkování vnějšího v myslí organismu. Naše pojetí reprezentace ontologicky nepředpokládá dualistické vymezení nějaké res intenza oproti materiálnímu světu, ale spíše zdůrazňuje materiální (fyzikální, biologický atd.) a psychologický pohled na tento proces, ontologicky jen vágně vymezený. Jestliže hovoříme o mentálních procesech nebo mentálních obsazích, nikterak je tím nevymezujeme v protikladu vůči fyzickým jevům jako jsou fyzické objekty v prostředí nebo aktivita jedince v tomto prostředí.

Reprezentace jako zastupování nebo zástupný vztah předpokládá existenci zastupovaného a zastupujícího, stejně jako vztah mezi nimi. Abychom se vyhnuli neplodnému solipsismu musíme předpokládat, že zastupované objekty univerza jsou svým způsobem poznatelné a poznávané. Tento „způsob“ poznání je řešen různými, často velmi protichůdnými teoriemi. Historicky je v psychologii tento problém chápán jako vztah percepce jako prezentační funkce na straně jedné a paměti a představivosti jako funkce reprezentační na straně druhé. Kognitivně – konstruktivistický přístup v psychologii chápe percepci jako aktivní proces, který je integrován v procesu reprezentace. Proto se budeme zabývat prezentací – tedy vztahem mezi způsobem, jak se objekty „dávají“ lidské mysli, a způsobem, jaký lidská mysl tyto objekty poznává v tomto širším kontextu.

PREZENTACE A REPREZENTACE

O prezentaci jsme již hovořili jako o vztahu mezi objektem prostředí a myslí. Pro středí člověka ale zdaleka není jen „materiální“ povahy. Autentické prostředí je také sociální nebo symbolické prostředí, nebo ještě obecněji, třetí svět K. Poppera (Popper, 1992). Také toto prostředí se jedinci prezentuje. Současně je ovšem toto symbolické prostředí ve vztahu k prostředí materiálnímu. O prezentaci tedy musíme uvažovat přinejmenším ve dvojím smyslu:

- Objekty prostředí jsou našemu poznání přístupné (v ekologickém smyslu) způsobem, pro který je člověk (ale také jiné organismy) disponován. To znamená, že naše exteroceptory nám prezentují objekty prostředí v kvalitách a rozsahu, pro které jsme ekologicky (ale také technicky) disponováni (srovnej Gibson, 1979).
- Vedle toho se nám prostředí prezentuje v našich vlastních lidských sociálních výtvorech – v sémiotických a zejména sémantických systémech³.

³ Nesmíme ovšem zapomínat, že také elementární prvky těchto struktur – grafémy, akustémy atd. jsou pro nás součástí „fyzikálního“ prostředí.

Jsmo si vědomi toho, jak je teoreticky ošidné postavit vedle sebe jako dvě paralelní formy prezentace – prostředí prezentující se „sui generis“ a prostředí prezentující se skrze sociální konstrukty.

První odkazuje na koncepci, která přistupuje k percepci spíše nonkonstruktivisticky. Protagonista tohoto přístupu J.J.Gibson (1979) (a před ním v poněkud jiném kontextu E.Brunswik (1969) přistupuje ke zkoumání vnímání zdánlivě paradoxně nikoli ze strany subjektu a jeho reprezentace prostředí, ale ze strany prostředí a jeho možností – objektivně existujících informačních struktur (informace o něčem) – pro organismus (informace pro někoho). Hovořit v tomto případě o „straně“ je ovšem zkrslující, protože tento přístup nepředpokládá vztah subjekt – objekt v klasickém pojetí. Cokoli vnímáme, vnímáme jako **možnost** (affordance), která je vlastní objektu stejně jako organismu (Gibson, 1979). Možnosti jsou rodově specifické. Invariantní struktura (srovnej Spelke, 1976, Neisser, 1985), která je možností pro jeden druh, může být bezvýznamná pro jiné. Tráva je možností nasytit se pro koně, nikoli pro kočku, pro niž může být možností lehnout si nebo se schovat.

An important fact about affordances of the environment is that they are in a sense objective, real and physical, unlike values and meanings, which are often supposed to be objective, phenomenal and mental. But, actually, an affordance is neither an objective property nor a subjective property; or it is both if you like. An affordance cuts across the dichotomy of subjective-objective and help us to understand its inadequacy. It is equally the fact of the environment and the fact of the behavior. It is both physical and psychical, yet neither. An affordance points both ways, to the environment and to the observer. (Gibson, 1979, s.129).

V tomto kontextu bychom mohli mít tendenci považovat organismus vzhledem k prostředí za spíše pasivní. Tento přístup ovšem není oprávněný, protože organismus nestojí „v protikladu“ k prostředí, ale je jeho organickou součástí.

V protikladu k tomu je předpokládána aktivita organismu při konstrukci vjemu, na němž se uplatňují paměťové obsahy v závislosti na dostupných informacích o podnětu (srovnej Bruner, 1990).

...all perception is necessarily end product of categorization process. (Bruner, 1957, s. 124)

Oba přístupy mají svou empirickou oporu v různých oblastech jevů. Na jedné straně stojí těžko zpochybnitelný požadavek obecnosti ekologického výkladu vnímání z hlediska člověka i jednotlivých subhumánních úrovní organismů, na druhé straně je stejně těžko zpochybnitelný požadavek vysvětlení „jedinečnosti“ lidského vnímání ve vztahu k lidsky specifickému výtvaru – symbolickým systémům. Ty se

sice v jisté míře vztahují k „ekologickému“ prostředí, které sdílíme s subhumánními organismy, ale jsou již z pohledu lidského jedince „ontizovány“ – jsou na něm nezávislé. Předpokládejme, že tyto symbolické struktury mohou nést určité „genetické“ invarianty (např. gramatické struktury srovnaj Chomsky, 1965). Přesto jsou v mnohém velmi variabilní a specifické.

Přestože také ekologický přístup předpokládá flexibilní vyrovnání organismu s proměnlivostí situací prostřednictvím exploračních aktivit (von Hofstein, 1985), jejich vztahení k minulé zkušenosti se důsledně vyhýbá. Oproti tomu U. Neisser (1976, 1985) předpokládá, že organismus musí být na percepci určitých invariantních struktur „vyladěn“. Invariantní struktury jsou zde – podobně jako u Gibsona – chápány jako amodální. To znamená, že většinou nepředurčují například vizuální vjem prostorové struktury.

An amodal invariant is an abstract spatio – temporal structure that can be embodied in more than one kind of stimulation. The characteristics of invariant specify objective properties of the real events that give rise to it, and thus provide a basis for veridical perception. (Neisser, 1985, s. 107-108)

Těmto invariantním strukturám odpovídají schémata, která organismus vytváří, dynamicky přetváří a rozšiřuje (extend) v průběhu svých vícečetných (většinou mnohočetných) interakcí s prostředím. Sám Neisser se během vývoje svého modelu posunul (při zachování prvků obou přístupů) od konstruktivistického blíže k ekologickému pojetí.

What kind of information do the schemata anticipate? My original proposals were ambiguous on this point. Although I did suggest that schemata could be „temporal in their very nature (Neisser, 1976, s 22), I often treated them as they were static cross-sections of the perceptual cycle – cross-sections that could then turn into equally static mental images. Such an interpretation tends to suggest that perceiving consists of succession of separate still „frames”, somehow strung together by anticipations. That would be a mistake: As we have seen, normal perception depends heavily on flow parameters and invariants that extend over time. (Neisser, 1985, s. 107)

Můžeme v tomto smyslu předpokládat, že „vyladění“ prostřednictvím schémat na některé invarianty prostředí je vrozené, případně, že se toto vyladění aktualizuje v určitých vývojových obdobích. Novorozenec saje z prsu kterékoliv ženy, která má mléko, stejně jako ze savičky, která mu svou strukturou odpovídá.

Vytváření a rozšiřování schémat ovšem v případě člověka není jen výsledkem percepcie strukturovaného prostředí a abstrakce těchto percepčních obsahů. Schémata jedince jsou navíc ovlivněna také symbolickými systémy vytvořenými lidmi

v procesu (sociální) komunikace reprezentovaného prostředí. Sociální význam slova stůl, který svou strukturou pravděpodobnostně odpovídá individuálnímu schématu (pojmu) „stůl“, modifikuje v procesu komunikace toto schéma podobně, jako se toto schéma modifikuje v procesu percepce.

Vedle toho je ovšem sociální struktura významů objektem „per se“, a to nejen pro semiotiku jako vědeckou disciplínu, ale pro každého jednotlivce. Protože význam jako komplexní a dynamický sociální jev se jedinci pravděpodobnostně zpřístupňuje (a současně se sám utváří) pouze v komunikaci s jinými lidmi. Jedinec v komunikaci zjišťuje nejen „co je významem určitého slova“, ale také „jak se utváří a mění“. Například studenti VŠ, účastníci focus group diskuse na téma HIV/AIDS, postupně rozšiřovali význam slova „odpovědnost“ v souvislosti s HIV/AIDS. Původní skupinový význam vyjadřoval způsob chování nakažených vůči zdravým. Během diskuse se rozšířil o chování majority zdravých vůči nakaženým ve smyslu „odpovědnost majority (společnosti nenakažených) vůči minoritě (nakaženým) vůči konkrétnímu jedinci (nakaženému HIV)“. Respondenti postupně nejen užívali slovo odpovědnost v tomto širším významu, ale také tento významový posun četně diskutovali (Tyrlík, Macek, 2002)

ZASTUPOVÁNÍ V PROCESU REPREZENTACE

Základem nebo východiskem aktivního procesu reprezentace prostředí člověkem je proces **zastupování**. Můžeme jej charakterizovat jako schopnost přikládat relativně jednoduchým a z hlediska lidského jedince přístupným prvkům prostředí zástupnou funkci vzhledem k jiným, komplexním nebo nedostupným objektům. Zastupování předpokládá existenci zastupujícího a zastupovaného a – samozřejmě také existenci zástupného vztahu mezi nimi.

Zástupná funkce v procesu reprezentace odkazuje jak na povahu univerza, o němž musíme předpokládat, že je nezávislé na poznávajícím subjektu, tak na mentální obsahy. Vztah objekt – mentální obsah může být vztahem mentální obsah – mentální obsah pouze zprostředkovan, ale nikoliv nahrazen, stejně jak nemůže být plně nahrazen ve smyslu sociálního konstruktivismu vztahem sociální obsah (akt) – mentální obsah. Návaznost zastupování s objektem je výrazná jak u Peirceho modelu **triadické znakové situace** (Peirce, 1935), tak Morrisova modelu procesu **semiozy** (Morris, 1955) nebo u Brunswikova **čočkového modelu** (Brunswik, 1969).

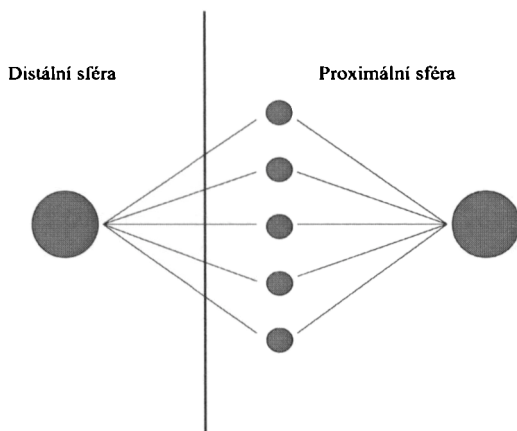
Peirceho model, který sestává z **reprezentamenu** (Sign -Vehicle) jako nositele znakové situace, z **označeného objektu** a **interpretanta**, vyjadřuje několik funkcí. Reprezentamen je monadická funkce. Může jít o vlastnost, reálný jedinečný objekt nebo obecný typ (konceptuální objekt). Vztah mezi reprezentamenem a objektem vyjadřuje dyadická funkce reprezentace. Míra přirozenosti, respektive arbitrárnosti vztahu je vymezena známými kategoriemi index, ikon, symbol. Reprezentamen vytváří (creates) v mysli svůj ekvivalent, který je interpretantem. Oba jsou k objek-

tu v analogickém vztahu. Důležitým předpokladem modelu Ch. Peirce je neredukovatelnost vztahů v této triádě na separátní duální vazby mezi jednotlivými prvky.

Čočkový model E. Brunswika (Brunswik, 1969, Hammond, 1966) rozlišuje z hlediska mentálních procesů proximální a distální sféru. Proximální prvky – klíče (cue) jsou jedinci „bezprostředně“⁴ přístupné. Oproti tomu komplexní distální objekty materiální nebo konceptuální povahy člověk nevnímá „bezprostředně“ jako celek, ale na základě specifické konfigurace proximálních prvků. Model je určen dvěma kategoriemi vztahů (funkcí). Vztah distální objekt – proximální klíče je autentickou součástí prostředí, nezávislý na mentálních obsazích. Naopak, na subjektu je závislá volba proximálních klíčů – prvků, kterým přisuzuje zástupnou funkci vzhledem k objektu.

OBRÁZEK 1

BRUNSWIKŮV LENS MODEL

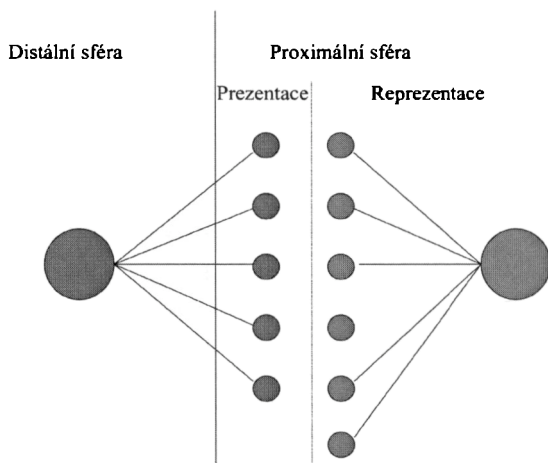
V našem pojetí je vztah mezi distálním zastupovaným objektem a zastupujícími proximálními prvky, jimiž je objekt vzhledem k lidské mysli „prezentován“, autentický zkoumanému objektu. Oproti tomu vztah mezi reprezentací proximálních prvků (jako zastupujících) a mentálním obsahem (například pojmem) jako zastupovaným je vlastní mysli. Model tedy vyjadřuje dvojí pojetí reprezentace. Na jedné straně je distální objekt objektivně (nezávisle na poznávajícím subjektu) dán svými kvalitami, kterými se subjektu prezentuje. Na druhé straně jedinec spojuje s pojmem, odkazujícím na tento objekt, vlastnosti, které jsou reprezentacemi kvalit

⁴ Termín „bezprostředně“ je zde užit jako antonymum zprostředkování vnímání distální sféry prostřednictvím sféry proximální.

objektu. Vlastnosti se s objektivními kvalitami objektu překrývají pouze pravděpodobnostně. Zastupující prvky jak na úrovni subjektu, tak také na úrovni objektu jsou v procesu jednání vzájemně přizpůsobovány tak, aby mentální obsah co nejlépe vyjadřoval distální objekt. V procesu jednání subjekt jednak „experimentálně“ akomoduje své schéma vůči struktuře proximálních prvků objektu, jednak zásahy do objektu jej asimiluje (vytváří nebo zpřístupňuje si nové proximální prvky) svému schématu. Z tohoto pojetí vyplývá, že distální objekty sice nejsou (v plné míře) takové, jaké se nám jeví v naší mysli, ale současně naše reprezentace tohoto objektu není nezávislá na tomto objektu a jemu imanentním vztazích.

Obrázek 2

Základní model mentální reprezentace prostředí

Naše pojetí předpokládá různé úrovně zástupných vztahů. Elementární úroveň tvoří například vodorovná čára jako zastupující jev ve vztahu k zastupované kvalitě univerza vzhledem k reprezentaci „vodorovna“. Vyšší zastupování (reprezentace 1. řádu). V tomto případě jde o vztah mezi reprezentací kvalit objektu jako zastupujícím a přirozeným pojmem (schématem) jako zastupovaným ve vztahu k reprezentaci tohoto pojmu. Specifickým případem je vztah mezi slovem jako zastupujícím a pojmem jako zastupovaným vzhledem k reprezentaci tohoto pojmu.

V prvním případě by povaha vztahu mezi zastupujícím a zastupovaným byla blízká Gibsonovu pojetí možnosti (affordance). V případě vztahu reprezentace vlastnosti a pojmu již zastupování probíhá na úrovni mentálních obsahů. Můžeme předpokládat, že povaha tohoto vztahu je v určité míře závislá také na individuální a sociální zkušenosti jedince. V případě jazykového symbolu je vztah mezi zastupujícím a zastupovaným sociálně arbitrární (viz Saussure, 1996).

Jazykový akt nesjednocuje věc a jméno, ale pojem a akustický obraz. Akustický obraz není materiální zvuk, něco čistě fyzického, ale psychický otisk tohoto zvuku, reprezentace, o kterém nám zprostředkují svědectví naše smysly; a nazveme-li ho tu a tam „materiálním“, pak jen v protikladu k druhému termínu této asociace, pojmu, jenž je abstraktnější“ (Saussure, 1996, s.96).

Rozlišení těchto úrovní reprezentace lze podpořit nezávislostí poruchy čivosti, poruchy rozpoznávání objektů a poruchy porozumění řeči (Ellis, Young, 1997).

Známý člověk, stejně jako stůl nebo skála jsou reálné materiální objekty, které mohou reprezentovat, respektive, které se mně prezentují prostřednictvím svých označujících proximálních prvků (reprezentaménu) a mohou tak vyvolat jim odpovídající schémata. Naše zkušenost ovšem ukazuje také reprezentaci bez objektu reprezentace, tedy reprezentaci bez reference (Perner, 1993). Jako příklad může sloužit jednorozec. Ačkoli nemáme evidenci o materiální existenci takového živočicha, samotná skutečnost, že o něm můžeme komunikovat, svědčí o existenci objektu reprezentace. Tento objekt ovšem s velkou pravděpodobností není materiální povahy (podobně jako příšera z Loch Ness nebo Martané). Z toho ovšem nevyplývá nutnost rezignovat na objekt reference. Můžeme jej chápat jako objekt sociální povahy – v tomto případě mýtus, který je emergentní v lidské komunikaci. Dokonce je možné vytvořit obraz jako externí reprezentaci tohoto sociálního objektu, která nese pouhé dva označující prvky – koňské tělo a roh uprostřed čela.

Vedle materiálních objektů je tedy člověk obklopen objekty, které jsou součástí sociálního prostředí, jako je například jazykový význam, gramatické pravidlo nebo morální norma ve smyslu sociálních reprezentací (srovnej Moscovici, 1984) nebo také objekty, které jsou součástí samotného jedince – vlastní mentální obsah, stav nebo akt chování. Tyto objekty jsou nedílnou součástí univerza nejen z toho hlediska, že některé z nich můžeme fyzikálně vyjádřit. Předpokládáme, že vztah mezi sociální strukturou a ji označujícími prvky je z hlediska subjektu analogický vztahu mezi materiálním objektem a jeho kvalitami, dejme tomu objektem – diamantem a jeho tvrdostí nebo strukturou vazeb jeho atomů uhlíku. Příkladem může být vztah věty a jednotlivých gramatických prvků, které ji určují, nebo vztah sociální normy a jednotlivých podmínek, práv a povinností a chování lidí, které ji (sociálně) tvoří. Ani v jednom případě není vztah mezi označovaným distálním objektem a označujícími proximálními prvky funkcí subjektu. Ve všech těchto případech jsou vztahy mezi zastupujícími proximálními prvky a zastupovaným objektem v okamžiku **aktuální reprezentace** nezávislé na subjektu poznání.

Ukážeme si vztah označovaného a označujícího na několika příkladech – (nepřesné) morální normě – například o chování vůči bezmocnému člověku – například slepci a z jiného hlediska na fotografii.

Předpokládejme:

- Ve společnosti existuje norma vymezující chování vůči bezmocnému člověku,

a to nezávisle na kterémkoliv jednotlivci. (Dostatečným důkazem může být zřejmá evidence pomoci slepým lidem v situacích, kdy je nemožnost zrakové kontroly považována za ohrožující nebo omezující, a odsouzení neposkytnutí pomoci v ohrožující situaci nebo odsouzení jednání zneužívajícího nemožnost zrakové kontroly.)

- Tato norma je ve vztahu ke kodifikovaným právním normám nebo deklaračním sociálních autorit, ale není na nich přímo závislá. (Právní normy neřeší obecné chování vůči slepým občanům)
- Tato norma je minimálně verbalizována, ale je usulně dána v interakcích mezi slepými a vidícími v určitých kategoriích situací. (Jednání je zdánlivě vedeno spíše „citem a soucitem“ nežli popsaným algoritmem. Přesto lidé v těchto situacích vědí co udělat a jak to udělat.)
- Tato norma jako sociální objekt je jedinci jako celek nedostupná. (Podmínky těchto interakcí vykazují natolik vysokou variabilitu, že tuto normu nelze jednoduše vyjádřit popisem některých konkrétních interakcí. Postihnout tuto normu se všemi jejími znaky by tak vyžadovalo postihnout celou variabilitu jejího užití v jednání všech členů společnosti. Do jisté míry se o to snaží věda – sociální psychologie nebo sociologie, ale i ta je může pouze pravděpodobnostně aproximovat.)

Můžeme usuzovat:

- Jestliže tento sociální jev – objekt existuje a je subjektivně reprezentován, pak je dán množinou označujících prvků, které jsou „objektivně“ dány opět na sociální úrovni.
- Reprezentace této normy je dána zkušeností s jejím uplatněním (ať již přímou či zprostředkovanou v komunikaci), která je u sociálního jevu vždy nutně pouze dílčí.
- Jedinec, který je účasten na sociálních interakcích, reprezentuje pouze část z množiny prvků označujících tuto normu, případně jeho schéma odkazuje na některé další proximální prvky.
- Schémata vztahovaná k pojmu, který vyjadřuje tuto normu, jsou interindividuálně odlišná.
- Tento rozdíl se může redukovat při rozšíření působnosti jedince na tomto jevu – tedy s jeho každým dalším jednáním v souvislosti s uplatněním této normy se zvětšuje rozsah zkušenosti jedince s tímto jevem jako celkem a tím se také mohou dále validizovat prvky schématu vztahového k tomuto pojmu.

Tento příklad ukazuje, že z hlediska pojetí lidského poznání jak materiálních, tak například sociálních objektů, je objektivita a subjektivita poznání pouze zástupným problémem. Spíše jde o prolínání způsobu, jak se nám tyto objekty

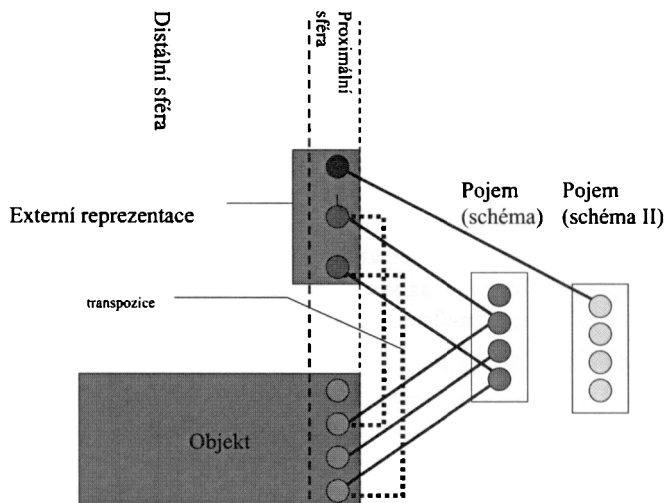
- na jedné straně se objekty prezentují mentálně „uchopitelným“ způsobem (proximální prvky),
- na druhé straně se na základě reprezentací některých těchto prvků si utváříme pojmy, které se k těmto objektům vztahují.

Naše poznání je pouze pravděpodobnostní (Brunswik, 1969). Má podobu neustálé verifikace hypotéz, která probíhá v procesu uplatnění těchto modelů, teorií a hypotéz v aktivním působení člověka na své prostředí – tedy v jednání. Jestliže tedy o vnímání objektů jedincem a myšlení o nich někdy hovoříme jako o subjektivních, pak nikoli ve smyslu subjekt – objektové distance, ale ve smyslu evidence.

EXTERNÍ REPREZENTACE

Dalším, v mnohém odlišným příkladem reprezentace je fotografie konkrétního člověka. Fotografie je obvykle považována za **externí reprezentaci**, tedy vlastně reprezentamen – zastupující prvek vzhledem ke konkrétní osobě na fotografii jako zastupovanému objektu. Implicitně se předpokládá, že fotografie osoby nese všechny významné, opticky diferencovatelné znaky osoby na fotografii. Například o fotografii zobrazující holenní část nohy určité osoby (na rozdíl od fotografie její hlavy) nebudeme hovořit jako o fotografii této osoby, ale jako o fotografii nohy, protože noha (na rozdíl od hlavy) obvykle takové významné znaky určující identitu fotografované osoby neobsahuje.

OBRÁZEK 3 MODEL EXTERNÍ REPREZENTACE

Fotografie (také mapa nebo obraz, ale také text nebo notový zápis) by byla, v terminologii J. Perner (1993) pouze mediem, které pouze transponuje označující prvky označovaného objektu, ale jinak je vzhledem ke vztahu objekt – znak – reprezentamen relativně neutrální.. Pokud bychom přijali tento přístup, pak by vše probíhalo analogicky výše uvedenému případu společenské morální normy. Na jedné straně by stál vztah objektu (konkrétní osoby) a proximálních označujících prvků, lhostejno že transponovaných na fotografii, na druhé straně reprezentace této osoby a jí přisuzované (vizuální) vlastnosti.

To by bylo možné, pokud by externí reprezentace (fotografie, mapa, ale také text) ideálně vyjadřovala všechny označující proximální prvky objektu.

- Pak by reprezentace byla totožná v případě prezentace objektu nebo fotografie.

Protože externí reprezentace vyjadřuje pouze významné označující proximální prvky označeného objektu, ale navíc také takové proximální prvky, které jsou specifické pro daný akt fotografování, pak

- reprezentace prezentované fotografie je odlišná/podobná prezentaci prezentovaného objektu (člověka) v závislosti na tom, nakolik proximální prvky označeného objektu vyjádřené na fotografii odpovídají nebo vyčerpávají prvky kognitivního schématu.

Reálně tedy prvky transponované externí reprezentací nevyjadřují komplexní označovaný objekt, ale určitou jeho stránku. Notový zápis partu sekce houslí symfonie jako externí reprezentace transponuje právě houslový part a nikoliv symfonii jako multiinstrumentální komplexní celek. Stejně tak fotografie jako externí reprezentace transponuje více-méně statickou vizuální stránku člověka v konkrétní situaci, ačkoliv také zobrazený člověk je mnohem komplexnější celek.

Vedle označujících prvků označovaného objektu ovšem fotografie nese také další označující prvky, které se nevztahují k objektu na fotografii, ale fotografii samotné jako objektu. Je tedy pravděpodobné, ale ne automatické, že fotografii známého X budeme reprezentovat vzhledem ke dvěma různým objektům – panu X a fotografii. Dokladem toho, že subjekt nutně nemusí reprezentovat distanci mezi zastupovaným objektem a objektem nesoucím transpozici proximálních prvků tohoto objektu – externí reprezentací – je jednání diváků prvních filmových projekcí, kteří prchali ze sálu před lokomotivou přijíždějící na plátně. Konečně, právě na tomto jevu, podpořeném současnými obrovskými technickými možnostmi, je postavena virtuální realita.

Jestliže jsme právě uvedli, že externí reprezentace je pouze částečnou transpozicí proximálních prvků označovaného objektu, jak je potom možné, že z instrumentace symfonie pouhým jediným nástrojem ji někdy můžeme reprezentovat jako multiinstrumentální dílo – někdy ji při takové reprezentaci dokonce můžeme „slyšet“ v multiinstrumentální koncertní podobě? Vycházejme z toho, že jak osoba na fotografii, tak fotografie jsou samy o sobě a nezávisle na sobě prvky univerza. Stejně je prvkem univerza také indexový vztah mezi jednotlivými označujícími prvky objektu (nebo jejich specifickou konfigurací) a označovaným objektem. Fotografie bude existovat jako komplexní objekt nezávisle na tom, že fotografovaný člověk již fyzicky neexistuje. Stejně tak zůstane zachována specifická struktura transponovaných proximálních prvků označeného objektu (člověka) na fotografii (odhlédneme-li od technických problémů). Na druhé straně, je podobně součástí univerza také vztah mezi proximálními prvky objektu (konkrétního fyzického člověka) a prvky transponovanými na fotografii. Je tedy fotografie externí reprezentací konkrétního člověka nezávisle na lidské mysli?

Empiricky můžeme poukázat na rozdíl v reprezentaci fotografie známého a neznámého člověka. Tatáž fotografie se jak člověku, který zná osobu na fotografii, tak i tomu, který tuto osobu nezná, prezentuje stejně – tedy stejnými proximálními prvky, které jsou familiární s lidským vnímáním. Teprve v průběhu procesu reprezentace dojde k porovnání označujících prvků fotografie s obsahy propoziční i imaginativní povahy, která umožní určení jak objektu nesoucího externí reprezentaci (fotografie), tak určení objektu, který je touto externí reprezentací zastupován (osobu). Zatímco ovšem reprezentace člověka, který osobu na fotografii zná, bude patrně zahrnovat velmi komplexní schémata odkazující na osobní zkušenost s tímto konkrétním člověkem, která může výrazně přesahovat

znaky uvedené na fotografii, reprezentace člověka, pro něhož je zobrazená osoba neznámá, se bude patrně vztahovat ke znakům transponovaným na fotografii, pokud mu ovšem nebude obraz na fotografii připomínat někoho známého. V prvním případě bude reprezentace spíše smíšená (propoziční i imaginativní), ve druhém případě spíše propoziční. Co více, v prvním případě je označeným objektem konkrétní živý člověk bez ohledu na to, že označující proximální prvky jsou transponovány prostřednictvím fotografie jako externí reprezentace. Ve druhém případě bude označeným objektem obraz na fotografii, nebo budou referentem jednotlivá mentální schémata (pojmy), na něž odkazují jednotlivé ikonické prvky na fotografii.

Pro to, aby se objekt nesoucí množinu prvků označujících jiný objekt (fotografie) stal externí reprezentací jiného objektu (konkrétního člověka) je nezbytné, aby zde byl někdo, kdo ztotožní (správně nebo špatně) tuto fotografii s konkrétním člověkem na fotografii, tedy někdo, kdo identifikuje fotografii ho jako **novou prezentaci** – (vnější) **re-prezentaci** – určitého, **dříve prezentovaného objektu** (člověka). Pokud tomu tak není, nebude fotografie externí reprezentací konkrétního člověka, ale objektem per se, který se prezentuje. Současně bude v takovém případě externí reprezentací pojmu vyjadřujícího třídu lidí, která je určena znaky na fotografii.

V prvním případě je fotografie podobně jako vlastní jméno externí reprezentací jedinečného objektu, ve druhém případě je tatáž fotografie nebo obecna externí reprezentací pojmu vyjadřujícího třídu objektů.

Přesto ani v případě, že je fotografie externí reprezentací konkrétního člověka, nesplňuje požadavek neutrality z hlediska zprostředkování mezi objektem a mentální reprezentací. Jednak je člověk na fotografii reprezentován ve vztahu k fotografii jako objektu (jako fotografovaný člověk), jednak není transpozice prvků na fotografii vzhledem k technickým parametrům dokonalá a transponované prvky nebo jejich konfigurace pak může být ve větší míře pro pozorovatele neurčitá, nežli je tomu u označeného objektu. Fotografie jako externí reprezentace je ovšem mnohem více neutrální, nežli například notový zápis nebo text popisujícího situaci. Míru této neutrality externí reprezentace můžeme vyjádřit analogií s Peirceho pojetím duální reprezentační funkce, vyjadřující vztah mezi objektem a reprezentamenem. Tento vztah může být vyjádřen dimenzí, na jejímž jednom pólu je přirozený, autentický vztah, na druhém pak plně arbitrární vztah.

JAZYK JAKO EXTERNÍ REPREZENTACE

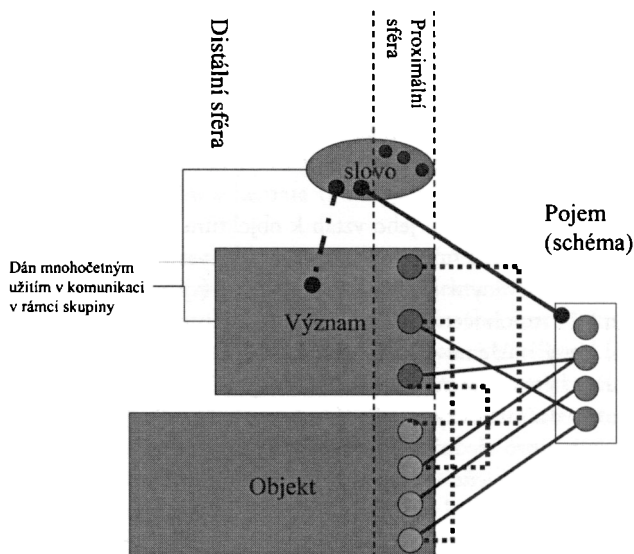
Specifickým případem externí reprezentace je jazyk (ať již běžný jazyk nebo jakýkoliv „speciálního“ jazyk – znakový systém). Pokusíme-li se hledat jedinečný objekt označený jazykovým symbolem – slovem, například stůl, zjistíme, že najít takový objekt je stejně pravděpodobné jako najít výše zmíněného jednorozce.

Výsledkem hledání bude jen množina více – méně různorodých předmětů, o kterých budeme více – méně jistě hovořit jako o „stolech“. Referent slova (stůl) musíme tedy hledat v tom, co nám umožnilo označit množinu různorodých předmětů jako stoly – musíme hledat v myslí, nebo spíše v interakcích mnoha myslí.

Slovo je prvkem jazyka jako sociálního systému který je výsledkem uplatnění tohoto systému v řeči. Jazyk je současně společenským produktem schopnosti řeči a souborem nutných konvencí – abstraktních pravidel, které umožňují dorozumění. Oproti tomu řeč nebo mluva je uplatňováním jazykových pravidel při komunikaci ve společnosti (Saussure, 1996).

Je-li význam objektem, jaký je potom jeho vztah k objektům lidské zkušenosti? Referentem slova (označeným objektem) je tedy opět prvek systému jazyka – význam. Tento vztah mezi označovaným (sociálním) objektem (významem) a označujícím prvkem (slovem) je mnohočetně interpretován – reprezentován v myslí prostřednictvím pojmu, který můžeme vyjádřit jako schéma. Předpokládejme, na druhé straně, že na totéž schéma odkazuje vztah mezi konkrétním objektem (stolem) a označujícími proximálními prvky a jejich konfigurací (vertikály, horizontály, plochy, výška atd.). Jejich prostřednictvím se jedinci stůl prezentuje. Pak můžeme očekávat, že významy spojené s významem „stůl“, budou uspořádány podobně jako označující prvky vzhledem k označenému objektu (konkrétnímu stolu). Ovšem vztah mezi významem jako označeným objektem a pojmem jako jeho reprezentací je opět pouze pravděpodobnostní. Diamant jako objekt se nám prezentuje svou kvalitou (tvrdostí) a my jej můžeme z hlediska této kvality diferencovat od jiných objektů (grafitu) na základě schématu, jehož významným prvkem bude právě tvrdost. Při komunikaci diamantu pak budeme vycházet z tohoto svého pojmu založeného na „tvrdosti“. Přesto význam slova „diamant“ bude oproti našemu pojmu mnohem rozsáhlejší, protože jiní členové naší jazykové skupiny jej budou komunikovat například také z hlediska typu uhlíkové vazby, ceny atd. Význam se tedy sice „vytváří“ ve hře jazyka – v komunikaci, ale je v určité míře na objektu (materiálním diamantu) závislý (odpovídá mu). Předpokládáme, že v průběhu jednání dochází k exploraci tohoto objektu a experimentování. Tím se pojem (schéma) validizuje (srovnej Neisser, 1967) na úrovni jedince. Komunikací této zkušenosti se tento posun postupně přenáší na úroveň významu (srovnej Wittgenstein, 1953, Putnam, 1975).

Za tohoto předpokladu tedy můžeme jazyk, podobně jak již zmíněnou fotografii, považovat za externí reprezentaci, kdy významné znaky objektu (stolu) jsou transponovány na sociální objekt (význam slova stůl) a skrze jeho označující prvky (slovo „stůl“, ale také například: „deska 80 cm vysoká, na čtyřech nohách, s ubrusem“) odkazuje na odpovídající mentální schéma.

Z tohoto mnohočetného propojení (z reprezentací mnoha lidí a komunikace mezi nimi) vyplývá relativně těsný vztah mezi (mnohočetným?) významem, (mnohočetným) pojmem a (mnohočetným) objektem. Na jedné straně jazyk (jeho struktura významů, gramatika) vyjadřuje konceptualizaci zkušenosti členů určité skupiny s jejich konkrétním fyzickým a kulturním prostředím, na druhé straně jazyk a komunikované významy ovlivňují utváření a modifikace schémat – pojmů, které do značné míry určují (vnímání a) reprezentaci konkrétních objektů prostředí.

Opodstatněnost tohoto dvojího zdroje utváření schémat mohou dokládat neuropsychologické výzkumy pacientů, kteří byli schopni přiřadit pojmy do nadřazené kategorie, ale nedokázali pojmenovat objekty náležející do této kategorie. Vysvětlení tohoto jevu předpokládá rozlišení sensorických vlastností to jevu předpokládá rozlišení mezi percepční a asociační stránkou obsahu (srovnej Snowden, Griffiths, Neary, 1995).

Předpoklad lingvistické relativity, spojující odlišné jazyky s odlišnými kognitivními systémy (Sternberg, 1996), je oprávněný za předpokladu variabilních

⁵ Jak ukážeme dále v kapitole věnované sociálním reprezentacím, význam může být odlišný v závislosti na odlišné zkušenosti komunikačně semiuzavřených skupin lidí.

podmínek života jednotlivých jazykových skupin, za nichž se historicky jednotlivé jazyky utvářely.

...we see and hear and otherwise experience as we do because the language habits of our community predispose certain choice of interpretation. (Whorf, 1956, s. 69)

Podobně již v polovině 19. století vyslovil Sir Francis Galton hypotézu (následně dostala přívlástek lexikální), podle které jsou základní diference v lidských transakcích zakódovány v jazycích světa jako jednotlivé termíny (Galton, 1844, podle Goldberg, 1993).

Na druhé straně je pochybné, že by lidské vnímání a myšlení bylo přímo funkcí jazykových struktur (významových, gramatických). Mimo jiné, již samotná divergence u různých jazykových skupin i částečně v jejich rámci je důvodem předpokládat, že vedle sociální, jazykově komunikované zkušenosti se světem se na reprezentaci podílí také „autenticky“ se prezentující objekty. Na běžné myšlení tak můžeme vztáhnout následující pojetí vědeckého poznání:

Science aims to give us theories which are empirically adequate; and acceptance of a theory involves as belief only that it is empirically adequate. ...theory is empirically adequate exactly if what it says about the observable things and events in the world, is true – exactly if it „saves the phenomena“ (Van Fraassen, 1980, s. 12)

Přestavme si tento rozdíl v reprezentaci téhož objektu – v tomto případě slova „Heinz“. Ačkoliv se jedná o vlastní jméno, nemusí nutně být externí reprezentací konkrétní osoby. V prvním případě je tedy Heinz vlastní jméno, které je externí reprezentací konkrétního známého našeho subjektu. Ve druhém případě je „Heinz“ ve funkci obecniny, která odkazuje na pojem vyjadřující třídu mužů určitých vlastností a v určité situaci. Má tento rozdíl v reprezentaci důsledky na řešení morální situace a jednání? Z hlediska Kohlbergových úrovní morálního vývoje, který jsme charakterizovali jako posun od osobního přes neosobní k nadosobnímu by takové důsledky být neměly. Příkladnějším neosobní úroveň je negací osobního. Znamená to tedy, že náš subjekt nebude reprezentovat (poznávat) Heinze jako svého kamaráda ale pouze jako kategorii mužů? Jistěže za normálních okolností ne. Již výše jsme uvedli, že obecné a jedinečné nejsou dva póly jedné dimenze (například dimenze morálního vývoje), ale dvě samostatné dimenze, které se prolínají v každé reprezentaci morální situace. Ačkoliv obě tyto dimenze odkazují na sémantickou formu paměti (srovnej Tulving, 1985), dimenze jedinečného patří v mnohem větší míře a „těsněji“ než dimenze obecného odkazuje také na časové a kontextově indexované obsahy epizodické formy paměti. Pokud by platil tento

předpoklad, pak by reprezentace jedinečného člověka zahrnovala mnohem více autobiografických obsahů (a s nimi spojených prožitků) vyjadřujících zkušenost subjektu s tímto konkrétním člověkem, nežli reprezentace pojmu „muž středního věku“. Tento jev je subjektivně poměrně snadno evidentní. Například, zaslechne-li v tramvaji jméno svého známého, vybaví se nám obvykle nejen jeho osobní a osobnostní atributy (věk, vzhled, vlastnosti atd., ale většinou také některé významné zážitky, které jsme s tímto člověkem prožili. Oproti tomu, jestliže ve stejné situaci zaslechne nám neznámé mužské jméno, takové obsahy se nám zpravidla nevybaví.

Již výše jsme uvedli, že Kohlbergova stádia (struktury) jsou koncipovány jako nezávislé na subjektivním obsahu a jeho metodika je také vypracována tak, aby reprezentované asociace s autobiografickými obsahy byly co nejmenší. Z hlediska těchto podmínek je také nutno uvažovat o jejich konstruktové validitě. Současně je ovšem třeba poukázat na problematičnost vyloučení dimenze jedinečného z morálního usuzování.

SOCIÁLNÍ REPREZENTACE

Prostředí ve kterém lidé žijí a jednají má významný sociálně-psychický aspekt. Lidé navzájem komunikují svoji společnou zkušenost prostřednictvím zástupných, symbolických systémů – jazyka. Jejich zkušenost obsažená v mentálních strukturách se v komunikaci stává součástí sociální zkušenosti a sociálních struktur. Jedinec je recipročně těmito strukturami sám ovlivněn. Zkušenost sdílená v komunikaci umožňuje reprezentovat situace, s nimiž se jedinec nikdy nesetkal. Vedle toho se ale v mnohočetné sociální komunikaci vytvářejí objekty sui generis, které odkazují na vysoce abstraktní mentální obsahy – sociální reprezentace (Moscovici, 1984) Mohou jimi být vysoce abstraktní pojmy jako rovnost, demokracie, mýty a historické příběhy, ideje nebo ideologie. Ačkoliv tyto objekty mají historické kořeny v komunikaci společné zkušenosti v přirozeném prostředí, předáváním nebo sdílením v mnohočetné komunikaci, obohaceny o další mnohočetné zkušenosti, začínají žít svým vlastním životem. Velice jednoduchým a výstižným příkladem může být, jestliže budeme nazpět po časové ose sledovat význam určitého slova. I u abstraktních výrazů často dojdeme k významu, který je velmi blízký běžné zkušenosti. Můžeme říci, že si lidé do značné míry realitu v podobě sociálních reprezentací společně utvářejí. Podle Moscoviciho je třeba sociální reprezentace chápat jako prostředí, v němž jedinci a skupiny existují a které je specifické pro každou společnost (str. 23).

Sociální reprezentace tvoříme proto, neboť chceme přeměnit něco, co je neznámé, co vzbuzuje strach a nejistotu, na něco, co je známé, co můžeme pochopit, o čem můžeme hovořit. Interpretace současných dějů vycházejí zpravidla z tradice uchovávané v struktuře významů, neboť lidé nové objekty, jednotlivce a události

vnímají a rozumějí jim jen ve vztahu k předcházejícím zkušenostem a vzorům. V důsledku toho, podle Moscoviciho, v lidské percepci a myšlení paměť dominuje nad dedukcí, minulost nad přítomností, odpovědi nad podněty a představy nad realitou. Nové ideje, které vyvolávají tak zvědavost, jako i strach a nejistotu, se pojmenovávají a klasifikují, nacházejí se jejich ikonické reprezentace, historické paralely. Postupně se v procesu komunikace stávají součástí každodenní konsensuální reprezentace.

Sociální reprezentace jsou svázány s jazykem a dynamicky se utvářejí v sociálních interakcích, zejména v komunikaci. Na druhé straně ovšem nelze pominout, že naše reprezentace nejsou čistou konstrukcí našich myslí, ale závisí také na povaze univerza, tedy na prezentovaných objektech. Tento konstrukt vyjadřuje propojení mentálních, sociálních a lexikálních faktorů, které se spolupodílejí na utváření mentální struktury jedince. Sociální reprezentace mají v první řadě sociální povahu, protože přesahují jedince, jsou sdílené a utvářejí se v komunikaci. Současně ovšem také přesahují sémantickou strukturu jazyka, protože odkazují k jedinečné zkušenosti jednajících jedince. Přestože je tento konstrukt ze strany sociálních konstruktivistů kritizován jako málo dynamický (Potter, Litton, 1985, Potter, Wetherell, 1987) nejsou rigidní a neměnné. Dynamicky se utváří a přetváří v procesu komunikace sdílené zkušenosti jedinců. Na rozdíl od požadavků sociálních konstruktivistů nejsou SR nezávislé na „fyzické“ povaze věcí (Linell, 1998).

Jako sociální reprezentace se vytvářejí preskriptivní normy sociálního chování, které významně ovlivňují povahu interpersonálních vztahů. Jsou výsledkem evoluce člověka a jejich kořeny můžeme klást do období před vytvořením řeči, podobně jako je tomu u některých subhumánních druhů. Propojují evoluční „zájem“ jedince s evolučním zájmem skupiny (Charlesworth, 1996) tak, že vymezují reciproční interpersonální vztahy v rámci skupiny. Přesouvají tak do jisté míry vnitroskupinové soutěžení o omezené zdroje na meziskupinovou úroveň. Tyto sociální struktury vytvářejí významový prostor pro utváření skupinové identity (Shotter, 1998, Premack, Premack, 1994).

Ačkoliv forem komunikace je více, nejpřirozenějším způsobem utváření sociálních reprezentací je dialog nebo skupinová diskuse (polylog). Dialog není pouze společné rozvíjení tématu, ale komplexní sdílení zkušenosti dvou nebo více lidí. Je historicky a kulturně situovaný, holisticky otevřený a heterogenní proces s mnohočetnou a polyfonní kontinuální tenzí, který sestává ze smysl dávajících a smysl vytvářejících aktivit v sociálním a kulturním prostoru (Marková, Salazar-Orvig, Hudelota, 1999).

Proces dialogu je neustálé přelévání divergence a konvergence. V počáteční divergentní fázi dialogu někteří nebo všichni účastníci přicházejí s vlastními názory – vlastním „uchopením“ problému prostřednictvím ad hoc – prototémat. V průběhu dialogu dochází k sémantické konverzi, která umožní lepší vzájemné porozumění variabilitě často divergentních názorů. Jakékoliv prototéma, bez ohledu na to, kdy

se v průběhu dialogu objeví, tvoří obsahový rámec, jehož funkcí je jak sémantické sjednocení, tak také bipolární nebo multipolární divergence názorů. Další konvergentní fáze přináší hledání společného jmenovatele různorodých názorů prostřednictvím témat, k nimž účastníci dialogu dospívají kombinací různých prototémat.

Marková (1999) rozlišuje „theme“ a „thema“ jako dvojí vymezení pojmu „téma“. Zatímco první můžeme chápat ve smyslu rozvíjení dialogu a způsobu problematizace komunikovaného jevu, druhé chápe téma jako historicky danou prekatégorizaci našeho common sense, předávanou z generace na generaci (Moscovici & Vignaux, 1994). „Thema“ se stává „theme“ v okamžiku, kdy je v dialogu problematizováno. Zatímco témata (thema) můžeme považovat za sociální reprezentace, prototémata jsou elementovým uplatněním komplexních témat v dialogu. Předpokládáme, že vzájemné prolínání jednotlivých prototémat v průběhu dialogu ukazuje na jejich vzájemnou souvislost v rámci témat.

Komplexní téma vyjadřuje sociálně funkční řešení určitého problému. Je sociální reprezentací, objektem zastupovaným strukturou významů, které na něj odkazují. Na úrovni jedince jsou tyto významy vyjádřeny pojmy na různé úrovni abstrakce, odkazujícími na konkrétní zkušenost jedince. Aktualizují se v jednání a následné komunikaci tohoto jednání.

Hovoříme-li o zkušenosti, pak se nemusí jednat jen o přímou zkušenost určitého jedince s jevem, o němž problém pojednává, ale také se může jednat o zkušenost zprostředkovanou komunikací, která odkazuje na podobnou vlastní zkušenost, když vymezení problému odkazuje na podobné nebo související jevy, s nimiž má jedinec vlastní zkušenost. Například v případě problému HIV je našťástí stále méně těch, kteří mají s tímto jevem vlastní zkušenost, ať již jako postižení, jejich blízcí nebo profesionálové, kteří se jim věnují. Většina lidí se ovšem setkala s přednáškami a komentáři k HIV a většina lidí má vlastní zkušenost s šířením jiných infekcí, jimiž byli nakaženi, mohli, nebo nemohli nákaze předejít, chovali se v tomto smyslu odpovědně, nebo neodpovědně, mělo to pro ně závažné, nebo nevýznamné následky atd.

Výzkum 1

V našem výzkumu jsme využili vlastní metodiku tématické analýzy pro postižení sociálních reprezentací odpovědnosti u adolescentů v souvislosti se šířením AIDS/HIV (Tyrlík, Macek, 2002).

Naš přístup budeme prezentovat na analýze FGD's, jejichž námětem byla problematika AIDS. Diskutujícím byl námět prezentován takto: Jste zdravotnickými poradci na ministerstvu zdravotnictví. V současnosti je vaším hlavním úkolem omezovat šíření HIV/AIDS. Lidé, kteří jsou nakaženi HIV nebo onemocněli AIDS jsou chráněni lékařským tajemstvím. To znamená, že lékař nesmí nikomu, ani jejich kolegům v zaměstnání nebo příbuzným sdělit, že jsou nakaženi HIV.

Ovšem, jestliže by se tito lidé chovali nezodpovědně, mohli by nakazit další lidi. Vy jako skupina poradců jste odpovědní za zdraví veřejnosti. Jakou radu, řešící toto dilema, byste dali ministrowi. Čtyři z 8 skupin diskutujících byly tvořeny vysokoškolačky a 4 středoškolačky, 4 chlapci a 4 děvčaty.

- Nejprve jsme vymezili 20 prototémat, vztažených k významným pojům, která se v replikách vyskytovala.
- Na základě prolínání jednotlivých prototémat v osmi diskusích jsme stanovili tři témata, v nichž byl problém ve většině z osmi skupin adolescentů diskutován. Každé téma bylo zakotveno několika pojmy – dimenzemi, na nichž bychom mohli dynamicky vyjádřit názory účastníků diskuse, jak se vyvíjely v jejím průběhu.

Protože zadání problému přímo odkazovalo na některá prototémata, byl počátek diskuse možná ovlivněn tímto uvedením. PT „Zodpovědnost nakažených“ se objevuje jako úvodní uchopení problému u šesti skupin. Ve čtyřech případech je navázáno na PT „Lékařské tajemství jako zákonné pravidlo, ochrana anonymity“, a ve čtyřech případech s PT „Ohrožení jiných lidí, nebezpečí pro společnost“, kterými byl problém také uveden. V následujících příkladech můžeme najít také PT „Ohrožení a omezení nakažených ze strany většiny – minorita vs. majorita, atmosféra ve společnosti ve vztahu k této minoritě“

Např.: „osoba 1... kdyby se chovali nezodpovědně, tak by se mohli nakazit i další lidi. Ono je to i trestný čin – šíření pohlavních chorob.“

Osoba 2 Ono je to těžký, na jednu stranu se jedná i o lékařské tajemství a zas na druhou stranu mi chráníme toho člověka v nějaké anonymitě a dalších deset lidí chráním v té anonymitě a dalších tisíc lidí kvůli tomu třeba zemře.“

„Jedná se o zodpovědnost těch lidí, ale já si myslím, že kdyby se porušilo to tajemství tak by to znamenalo jako něco, že je budeme odsuzovat.“

Vzhledem k frekvenci návazností těchto tří prototémat můžeme z nich odvodit dimenze, které vymezují první téma.

Zodpovědnost – nezodpovědnost

Anonymita – zveřejnění

Ohrožení pro společnost – ohrožení pro nakažené

Toto téma se může vyskytovat v různém kontextu, který je v diskusi určen dalšími specifickými PT. Příkladem může být uplatnění tohoto tématu v kombinaci s PT „Profesní rizika“ a „Osobní sdělení nakaženého, že je nositelem viru“:

„...tak záleží na tom člověku, kterej ví, že to má ten, tu nemoc a prostě na tom jeho chování a pokud on pracuje v nějakým rizikovým povolání jako třeba sestřička, tak je tam určitý větší procento možnosti, že by někoho nakazila nebo třeba někoho připravila“

o život. Takže já myslím, že ten člověk by sám si měl rozhodnout jestli to někomu řekne nebo ...“.

V následujícím případě je porušení lékařského tajemství vázáno na PT „Odpovědnost lékaře“, jak posoudí riziko pro jiné vyplývající z nezodpovědnosti nakaženého a riziko pro nakaženého vyplývající z nízké tolerance společnosti vůči těmto lidem.

„Otázka bude, jestli teda poruší přísahu, vlastně to lékařské tajemství udrží. Vlastně toho člověka, je otázka, jestli poškodí víc, než by mohl poškodit...No, to je jenom čistě na úvaze toho lékaře, ne. Ale je si vědom toho, že jeho následky jeho jednání budou další, třeba desítky pacientů se stejným problémem. On jako má na výběr, buďto to tajit a smířit se s tím vnitřně, že hrozí tady u tohoto člověka, protože poznal, že je nezodpovědný, nebo teda to prozradit, ale tím teda porušuje, ho odepisuje podle mě...“

„Takže tady se jedná o odpovědnost těch lidí, ale já si myslím, že kdyby se porušilo to tajemství, tak by to znamenalo jako něco, že je budeme odsuzovat. Tady ty lidi jsou zodpovědní.“

Profesní riziko se v kontextu tohoto tématu vyskytuje jen u dvou diskusí. Následujícím příklad ukazuje, že se v rámci tohoto tématu uplatní také protipól nezodpovědnosti nakažených. Prostřednictvím prezentování jiných možných zdrojů nákazy je zpochybňován častý názor, že si postižení nákazu zavinili sami díky mimořádné nezodpovědnosti.

„Osoba 3 ...jako v televizi by jsi to oznámil, že oni by to měli v občance tady tito lidi, tak potom by si to mohl každéj samozřejmě zkontrolovat tím pádem, když by došlo tady k nějaký takový situaci. Von samozřejmě má svobodnou vůli a může říct, že to neukáže v tomhle případě.“

Osoba 4: Jenže to je minimum těch lidí, kteří se nakazili nějak náhodně, to není až zas takový problém.

Osoba 5: To není pravda.

Osoba 4: Jo? Jo se jako ještě někdy, když ta osoba je neznámá, tak já nevím, tak přece se nenakazili od nějaký sestry v laboratoři.

Osoba 5: Nakazili se i od sestry v laboratoři.

Osoba 4: No, ale dneska už ne.

Osoba 5: No, ale to nemusí být vždy.

Osoba 4: I když ...

Osoba 3: No uvědom si, že by zveřejnili je osobně no a jako, že to mají v tý občance napsaný..

Osoba 5: Ledaže by ...

Osoba 3: To znamená, že ti s kým se stýkají, by každé mohl poprosit, aby mu ukázal občanku.

Osoba 4: No, ale víš k čemu by to vedlo? Že ti lidi by pak nechodili, protože by pak měli strach, že by jim ta společnost díky tomu, že mají ...“

V dalším příkladu je spíše zdůrazněna odpovědnost nakaženého profesionála za to, aby minimalizoval rizika pro své okolí ve spojení s kategorií „Osobní sdělení o nakažení“:

„... tak záleží na tom člověku, kterej ví, že to má, tu nemoc a prostě na tom jeho chování a pokud on pracuje v nějakým rizikovým povolání jako třeba sestřička, tak je tam určitý větší procento možnosti, že by někoho nakazila nebo třeba připravila o život. Takže já myslím, že ten člověk by si měl sám rozhodnout, jestli to někomu řekne.“

Další argument pro nezveřejnění nakažených je dán odkazem na PT „Obecné principy demokracie“.

Osoba 1: No ale přece jen je tam nějaký procento lidí, kteří se nechtějí chovat zodpovědně. A taky si myslím jako, že by se to mělo nějak veřejně sdělovat.

Osoba 2: Ale je fakt, že kvůli tomu procentu nezodpovědných lidí nemůžeme vzít právo na svobodu.“

O významnosti PT „Zodpovědnost nakažených“ svědčí skutečnost, že bylo celkově nejfrekventovanějším (bylo nejčetnější v 5 skupinách). Mimo již uvedené spojení s PT „Ohrožení jiných lidí, nebezpečí pro společnost“ se často, a to u čtyř skupin, vyskytlo ve spojení s tématy „Poučení nakažených“ a „Záměrnost nebezpečného chování ze strany nakažených – vědomí relativní beztrestnosti“. Například:

„Další otázka je, jako jak to říci těm lidem nějak, aby brali v úvahu tu svoji nemoc a i podle toho se nějak adekvátně chovali.“ nebo

„...a to je vyložene jenom na nich, aby se prostě chovali nějak jako, aby nikoho neohrožovali.“

Ve druhém případě je kontext rozmanitější. Např.:

„Záleží na zodpovědnosti každého toho, kdo se to dozví, ale myslím si, že když někdo ví že má virus HIV, tak by měl být trestně stíhán, když někoho nakazí. No ale musel by ho nakazit vědomě.“

kde je kontext ještě rozšířen o téma „Nátlak na nakažené, trestání“. Poněkud jiný kontext má další příklad:

„To je ale v myšlení. Někdo si může myslet, když mám já AIDS, tak můžou umřít všichni ostatní“.

Kontrast důvěry a nedůvěry ve zodpovědnost nakažených s argumentem relativnosti potrestání smrtelně nemocných ukazuje další příklad:

„Osoba 1: Ale já si myslím, že je to otázka individuální zodpovědnosti těch nakažených ...

Osoba 2: Ale ty se nemůžeš spoléhat na to, že ten nakažený má takový morální kodex...

Osoba 1: Právě v soudobý společnosti...

Osoba 2: No já nevím, co to s člověkem udělá, ale jestliže budeš prostě víceméně smrtelně nemocnej, budeš odsouzenej na smrt, tak jako sbohem, ty nicméně nemůžeš nic ztratit, tak co“.

U tohoto dialogu je patrný poměrně častý posun v pozici mluvčího. Zatímco osoba 1 hovoří o nakažených ve třetí osobě, osoba 2, hovoří o nakažených ve druhé osobě a dává do této pozice svého partnera.

V tomto případě můžeme druhé téma vymezit dimenzemi:

Zodpovědnost – nezodpovědnost

Záměrnost – nezáměrnost nebezpečného chování

Trest – pomoc (poučení)

Překvapivě málo se v souvislosti s zodpovědností nakažených objevuje PT „Odpovědnost zdravých (nenakažených) za své zdraví“. V našich diskusích se objevil dvakrát, a to v návaznosti na PT „Partnerství“.

V ukázce se opět objevuje PT „Osobní sdělení o nakažení“.

„Osoba 1: Já si myslím, jak Láďa říkal, o tom zodpovědným chování, že si můžeš dávat pozor, ty sám jako zdravěj jedinec. To je taky přístup. Ty sám se jako odčleníš od těch třeba, svým zodpovědným chováním.

Osoba 2: Já si myslím, že to je jediný možný přístup.

Osoba 1: No jako z obou stran. Oni taky musí, že jo. Pokud si najde partnera, kterej je zdravěj, tak mu to musí stejně říct ..

„Podle mě, když už má někdo AIDS a chová se sexuálně nezodpovědně, v podstatě je to taky hodně problém jeho partnera.“.

Třetí téma můžeme vymezit:

Zodpovědnost – nezodpovědnost

Odpovědnost nakažených – odpovědnost zdravých

Anonymita – zveřejnění

Dále jsme po dimenzích sledovali vyjádření jednotlivých témat v názorech účastníků. Pokud jsou témata vymezena správně, měla by být z příkladů patrná kauzální souvislost mezi dimenzemi. Při porovnání různých skupin je možné gra-

ficky znázornit užití a rozvíjení tématu v průběhu diskuse v prostoru vymezeném dimenzemi tématu.

Téma I.

Ačkoliv účastníci odkazují na možnost nezodpovědného jednání nakažených, v rámci tohoto tématu se nevyskytuje žádný generalizující výrok, který by nakažené vymezoval jako nezodpovědné. Otázka zveřejnění je na počátku řešena odkazem na lékařské tajemství. Následují implicitní odkazy na nutnost zveřejnění.

Dimenzi „Ohrožení pro společnost – ohrožení pro nakažené“ je věnována většina textu pojednávající o tomto tématu. Ohrožení pro společnost je naznačeno hned na počátku, mnohem větší rozsah je věnován ohrožení nakažených ze strany společnosti. Významně je diskutována nezralost společnosti přijmout takto postižené lidi a očekávané zlepšení. Ve vztahu k nebezpečí pro nakažené, které jim hrozí ze strany společnosti, je diskutován také psychologický aspekt.

Kauzální vztahy mezi dimenzemi můžeme vyjádřit přibližně takto: Z možného nezodpovědného chování vyplývá riziko pro společnost, která se může chránit zveřejněním – identifikací nakažených. Ze zveřejnění ovšem vyplývá riziko pro postižené, že budou ostrakizováni ze strany společnosti.

Téma II.

Zodpovědnost je v tomto tématu explicitně vztažena k převzetí odpovědnosti za jiné lidi – možné oběti nakažení.

Vědomí, případně dokonce záměrnost nebezpečného chování je kritériem pro volbu poučení nebo trestu. Rozsáhle je diskutováno, zda vědomí určité beztržnosti na smrt nemocných lidí nutně předpokládá jejich nezodpovědnost. Účastníci se shodují, že nezodpovědnost a bezohlednost nevyplývá z nemoci. Současně připouštějí, že na smrt nemocné, kteří jsou nezodpovědní nebo mají zlé úmysly, nelze účinně přinutit ke změně pod hrozbou trestu. Záměrné nebezpečné chování je považováno za výjimku.

Je-li nezodpovědné jednání nakažených nezáměrné, je možné zlepšit situaci osvětou. Jestliže si ovšem nakažení jsou vědomi nebezpečnosti svého chování pro druhé a přesto, nebo se tak nebezpečně chovají záměrně, je hrozba trestem vzhledem k *infaustní prognóze neúčinná*.

Téma III.

Odpovědnost zdravého v protikladu k odpovědnosti nakaženého se vyskytuje hned na počátku. Je zde pouze naznačeno, že by nakažení mohli být nezodpovědní. Odpovědnost nakažených je dána nutností zveřejnit své postižení, a to jednak na veřejnosti spíše implicitně ale ve vztahu k partnerovi zcela explicitně.

Repliky o odpovědnosti zdravých stojí na samotném závěru diskuse.

Nakažený má do jisté míry odpovědnost za ohrožení jiných lidí. Vzhledem k nezodpovědnosti některých nakažených je nutné, aby zdravý převzal odpovědnost sám. V těsnějším vztahu (zejména partnerském vztahu) je ovšem nutnou podmínkou zodpovědného jednání nakaženého informovat partnera o svém stavu.

Dalším krokem je nalezení tématu, které je hlavním zdrojem dilematičnosti problému. Je to takové téma nebo některé jeho dimenze, které vnáší do diskuse napětí mezi dobrým a zlým. Oproti tomu u témat, která nejsou dilematická, je k jevu přistupováno buď jako ke zlému, nebo naopak dobrému a řešení je nalezeno mnohem snadněji.

V tomto případě nejdůležitější dilema vyplývá z I. tématu, a to zejména z dimenze „anonymita versus zveřejnění“ ve vztahu k tématu „ohrožení společnosti versus ohrožení nakažených ze strany společnosti“. Těmto otázkám je také v diskusi věnován největší prostor.

Postižením sociálních reprezentací prostřednictvím jejich užití při komunikaci v dialogu můžeme zjistit významné sociální obsahy, které jsou jako sociální objekty jedincem reprezentovány a ovlivňují tak jeho plán jednání ve významné kategorii morálních situací. Analýza ale také v několika bodech zřetelně ukázala, jak je v mnoha ohledech pojmové zakotvení tohoto jevu spojeno s jednáním respondentů v mnoha situacích velmi odlišné kategorie. K vzájemnému vztahu sociálních reprezentací a mentálních reprezentací je tedy nutno přistupovat důsledně recipročně. Na jedné straně sociální reprezentace mnohočetně ovlivňují prostřednictvím mentální reprezentace tohoto obsahu jednání, na druhé straně jsou sociální reprezentace tvořeny mnohočetnou komunikací mnohočetné zkušenosti.

Pozoruhodným zjištěním je skutečnost, jak málo se v těchto diskusích objevila zmínka o zákonné normě a jejím porušení. Ačkoliv se ve druhém tématu objevuje kategorie „trest“, není vztažena explicitně k porušení zákona, ale k nezodpovědnému interpersonálnímu chování.

Mentální reprezentace

V psychologii označuje termín mentální reprezentace dvě odlišné kategorie jevů (Denis, 1991):

- **proces**, v jehož průběhu je identifikována zástupná funkce jednoho prvku vzhledem k druhému a jehož výsledkem je systém mentálních obsahů,
- **mentální obsah** jako výsledek tohoto procesu

Proces reprezentace integruje jak aspekty mentální, tak enviromentální, včetně sociálních, a tím výrazně přesahuje lidskou mysl. Jedinec je nositelem, ale pouze omezeně činitelem tohoto procesu, a jeho mysl místem, kde k němu dochází. Připojení přívlastku „mentální“, který je běžně používán, tak může být považováno vzhledem k rozsahu a komplexnosti procesu reprezentace za neoprávněné zúžení. Konstrukt mentální reprezentace vyjadřuje interfunkční propojení jednotlivých mentálních procesů – metaforicky vyjádřeno „průsečík“ (Ruisel, Ruiselová, 1990).

Pojetí mentální reprezentace v kognitivní psychologii je ovlivněno, avšak nikoli ztotožněno, modelem počítače. Mezi hlavní řešené problémy tak patří způsob kódování informace, její zpracování a uchovávání (Sedláková, 1992). Klasický model mysli Jerry Fodora (1975) chápe mentální reprezentaci jako uspořádaný soubor symbolických řetězců a lidskou mysl jako procesor, logicky operující s těmito obsahy. Tyto operace jsou podřízeny syntaxi vnitřního jazyka myšlení. Proces je tedy na obsazích nezávislý.

The mainstream of philosophy of the mind ... led by Fodor, has joined the topics of intentionality, mental content, folk psychology, beliefs and desires, representations, cognition, functionalism and computation into coherent view. The idea is that mental representations and mental computations constitute the machinery of the mind. (Bem, Looren de Jong, 1997, s. 107)

Důraz na funkci syntaxe (vnitřního) jazyka při uspořádání mentálních obsahů – schémat odkazuje na kódování (reprezentací) ve formě propozic. Propozice chápeme jako nejmenší jednotky psychického obsahu – reprezentace, které se vztahují jak k jazykovému významu (Kellog, 1995, Johnson-Laird, 1983), tak k proximální prezentaci distálních objektů prostředí. Část teoretiků mysli považuje tuto formu reprezentace za jedinou, nebo alespoň primární a určující (Fodor, 1975, Pylyshyn, 1984). Naše zkušenost ovšem ukazuje také na alternativní imaginativní formu reprezentace, která je spojitá, svou povahou se blíží spíše vjemu a má některé charakteristiky vnímaného objektu (prostorovou a časovou dimenzionalitu, prostorové a časové transformace) (Finke, 1989). Pokusy integrovat oba systémy vyústily v paralelní pojetí obou systémů v teorii duálního kódování (Paivio, 1971), ve výrazně interakční pojetí Kosslynovu (1994) nebo v koncepci mentálního modelu jako třetí formy mentální reprezentace, integrující propoziční a imaginativní obsahy (Johnson-Laird, 1983).

Funkční propojení propoziční i imaginativní reprezentace, a to jak aktuální, tak dispoziční (paměťové) v rámci mentálního modelu (jednání) je pro nás východiskem pro porozumění procesu jednání. Ucelené, vnitřně konzistentní pojetí mentálního modelu blízké našemu přístupu podala M. Sedláková (1998):

Mentální model je multidimenzionální strukturou⁹ zpracování informací zpro-

středkovaná mentální reprezentace objektu (události, situace), která generuje v procesu jeho přímého i zprostředkovaného poznávání⁶ inference logické i pragmatické povahy⁷. Mentální model je smíšená forma mentální reprezentace⁸; forma je limitována povahou a způsobem poznávání objektů.

Multidimenzionální strukturou rozumíme psychickou strukturu mentální reprezentace, která je zprostředkovaná vztahy mezi jednotlivými obsahy, vzniklými v procesu zpracování informací o objektu, přičemž bereme v potaz, že zpracování informací probíhá paralelně.

Přímé poznání předmětu je závislé na vlastním pozorování a zkušenosti. Zprostředkované poznání je funkcí výuky, výchovy a šíření informací tiskem a hromadnými sdělovacími prostředky [zprostředkované v komunikaci].

Inference je jednak podmíněna osvojenými pravidly, jednak závisí na mentální logice. Inference se podílejí na vzniku inferovaných fakt, inferovaných tvrzení, která obohacují poznání předmětu (stávají se tedy součástí jeho mentální reprezentace) a podílejí se na prohloubení nebo korekci mentální reprezentace

...mentální model považujeme za smíšenou formu mentální reprezentace (podílejí se na ní, a to v nestejně míře, propoziční i imaginativní reprezentace. (Sedláková, 1998, s.10)

Mentální model tedy chápeme jako dynamickou mentální strukturu, v jejímž rámci jsou interpretovány⁶ percepční obsahy (např. kódovaný obraz, zvuk atd.) ve vztahu k propozičním schématům evokovaným z paměti, která následně umožňují (vnitřní nebo vnější) komunikaci percepčního obsahu. Naopak, takto evokovaná dispoziční schémata mohou ovlivnit imaginativní obsahy reprezentace, které následně ovlivní anticipaci a zaměření při aktivní exploraci prostředí.

Reprezentace tak slouží k vytváření více méně aktivního modelu světa, s nímž se lidský jedinec musí vyrovnávat. Částečně je vrozený, z velké části si jej vytváří aktivní interakcí s prostředím. Například již při narození má dítě vrozený pátrací a sací reflex, ale také schopnost upozorňovat na sebe křikem, které mu umožňují redukovat neurčitost světa, do kterého se narodilo. Dítě „ví“ co má dělat a jak to má dělat. Je-li však variabilita podmínek větší, nežli předpokládá tento vrozený model, a dítě nemá co pít a z čeho pít (mléka z hrnečku se nenapije), chování na základě tohoto vrozeného „modelu“ selhává. Novorozeně není schopno samo aktivně vytvořit nový mentální model prostředí, který by odpovídal jiným pod-

⁶ Samotná percepcie je ovšem do jisté míry anticipována

mínkám, a na jeho základě jednat. Jinak řečeno, jeho „model“ umožňuje adaptaci jen na určité vymezené podmínky.

Dospělý člověk je ovšem při utváření mentální reprezentace či modelů jednání mnohem aktivnější. Zásadní změna v postavení člověka na Zemi v porovnání s ostatními savci za posledních 10 tisíc let je dostatečným důkazem toho, že člověk dokáže lépe a komplexně postihnout variabilitu a dynamiku prostředí – dokáže lépe redukovat jeho neurčitost klasifikací, vysvětlením a predikcí jevů na základě svých mentálních reprezentací a modelů jednání. Ty nejsou pouhým „zrcadlením“ nebo pasivní akomodací organismu vůči vnějšímu prostředí. Nejsou pouze jedinečným výrazem jedinečného objektu nebo situace. Naopak, jsou dostatečně obecné, aby umožnily nejen aplikovat minulou zkušenost v podobné situaci v budoucnu, ale umožňují navíc tuto zkušenost přenášet na jiné třídy objektů či situací. Prostředí je tak asimilováno potřebám a cílům člověka, ba co víc, je „ve službě adaptaci“ generováno nové prostředí, tentokrát již autenticky lidské prostředím jazyka a sociálních obsahů. S neurčitostí prostředí se do značné míry nevyrovňuje jedinec sám, ale v rámci společnosti.

Propojením reprezentace subjektivně jedinečné aktuální situace s reprezentací obecných kategorií je umožněno sdílení a komunikace zkušenosti. Jestliže jsme morálku vymezili jako anticipaci prožívání důsledků vlastních činů pro druhé lidi⁷, pak možnost sdílení a komunikace zkušenosti a prožitků je předpokladem morálky.

UTVÁŘENÍ POJMŮ

Kohlbergova teorie morálního vývoje, navazující na Piagetovu teorii vývoje inteligence, předpokládá dosažení úrovně vytváření abstraktních, obecných obsahů a operací s nimi. Norma nebo zákon stanoví kategorii jevů na něž se vztahuje, případně stanovuje kategorii chování v těchto situacích. Také na nejvyšším stádiu je nutno morální situaci posoudit ve vztahu k nejobecnějším kategoriím. Ovšem přiřazení jevu do určité kategorie již v důsledku předpokládá samotné určení situace jako morální situace. Morální řešení situace⁸ tak závisí nejen na uplatnění obecných pravidel, ale také na kategorizaci situace a jejích prvků.

Mentální reprezentací kategorie je pojem (Eysenck, 1994). Pojmy můžeme chápat jako schémata, jejichž prvky vyjadřují jak reprezentace kvalit vlastních prezentovaných objektům, tak reprezentace kvalit, které těmto objektům přisuzuje jedinec. Vedle toho se ovšem na utváření pojmů podílejí sociálně sdílené struktury významů.

⁷ Možná by bylo správné rozšířit toto vymezení také na non-humánní organismy.

⁸ Myšleno z hlediska dimenze obecného (pro odlišení vzhledem k dimenzi jedinečného) – viz výše

Klasickým podkladem pro strukturování pojmů je výčet významných vlastností třídy objektů. Intenze pojmu je dána jak kritérii pro začlenění objektu do určité kategorie, tak vymezením vztahu k jiným pojmům. (Eysenck, 1994). Objekt náleží nebo nenáleží do určité kategorie, jestliže splňuje všechny definované vlastnosti. Tento přístup odpovídá logicko – deduktivnímu vědeckému přístupu ke klasifikaci jevů s využitím definovaných pojmů, avšak naráží na skutečnost, že lidé nejsou vždy schopni odlišit rodové (kategoriální) vlastnosti od jiných. Tak je např. velryba, jak již sám název napovídá, často považována na základě některých vlastností (žije ve vodě, má ploutve) za rybu, ačkoli podle rodové důležitých vlastností jde o savce. Jiným příkladem jsou pojmy, které vyjadřují třídy objektů, které společné významné vlastnosti ani nemají. Příkladem může být pojem hra, která zahrnuje jak šachy, tak hokej, tak třeba „tichou poštu“. K podobným závěrům jsme došli při výzkumu pojmu „demokracie“, kdy tento pojem v některých případech integroval velmi různorodé znaky společnosti (Tyrlík et al, 1995).

Z hlediska zkoumání morálky je tento problém velmi závažný, protože na přiřazení objektu k určitému pojmu závisí jeho další zpracování. Jako příklad si vezměme již zmíněný pojem hra. Ten je z hlediska common sense obvykle negativně vymezen oproti pojmu „vážná činnost“. Řekneme: „To není nic vážného, je to jen hra“. V tom smyslu se také snižují morální důsledky takové situace. Jestliže se někdo příliš rozčílí kvůli prohře ve fotbale nebo jiné „hře“, je takové prožívání považováno za nepatřičné. Často o takovém člověku řekneme: Ten to bere moc vážně. Vymezení jako hra dává jednání nezávažnost. Interpersonální chování je ve hře na četníky a na zloděje určeno jinými konvencemi nežli při loupežném přepadení⁹ (v tomto případě ovšem taková interakce konvencí vymezena není) a má obvykle také odlišné důsledky. Podobným příkladem z jiné oblasti je například agresivita v hokeji. V tomto případě je často velmi patrné interpersonálně odlišné vymezení toho, co do „hry“ ještě patří, tedy agresivní chování, které je vymezeno konvencí – pravidly, a toho, co jako nepřipustná agrese již do „hry“ nepatří, a co tedy nutně vyvolává morální posuzování a jednání. Z hlediska toho, zda bude jedinec považovat určitou situaci za takovou, která vyvolává morální jednání, je tedy velmi podstatné, jaký je obsah pojmu hra.

Vzhledem k potenciální šíři extenze pojmu hra není příliš uspokojivé řešení, jestliže předpokládáme, že je tento pojem vymezen výčtem významných vlastností případů her. Uspokojivější je předpoklad, že vymezení pojmu je založeno na centrální tendence vzhledem k optimu. Jednotlivé případy jsou vztahovány vůči reálnému optimu – příkladu, nebo ideálnímu optimu – prototypu.

⁹ Podle sdělení soudce není v určitých kategoriích loupežného přepadení obhajoba lupiče, že „šlo jen o hru“ až tak výjimečná.

Prototyp je ideální bod v multidimenzionálním prostoru. Hodnoty jednotlivých exemplářů variiují na každé dimenzi. Míra, do jaké je objekt pro určitou kategorii reprezentativní je závislá na souhrnu rozdílů vzhledem k prototypu na všech dimenzích (Carver, Scheier, 1981). Vymezení vůči prototypu určuje, zda bude objekt přiřazen k určitému pojmu, ale současně je každý objekt kódován jako jedinečný. Jakákoli další zkušenost s objektem zařazeným do této kategorie pak posunuje vymezení prototypu (Posner, 1969). Tomu odpovídá rozlišení epizodické a sémantické paměti (Tulving, 1972). Zatímco epizodická paměť zahrnuje obsahy – pojmy a představy s časovými indexy, vztahující se k naší vlastní zkušenosti v minulosti, sémantická paměť zahrnuje obsah pojmů. Např. „pomoc“ v epizodické paměti vyjadřuje konkrétní situaci, s níž má jedinec spojenou určitou zkušenost a prožitek, zatímco v sémantické paměti je uložen obsah pojmu „pomoc“, který umožňuje klasifikovat určité jednání.

Ještě širší vymezení prototypů podává E.H.Rosch (1978). Její „rodová podobnost“ představuje případ, kdy žádné z řady případů nejsou svými vlastnostmi stejné, ani vlastnosti nelze redukovat na stejné, ale všechny jsou si navzájem stejně podobné. Rodový prototyp jako ideální prvek má tedy všechny vlastnosti, z nichž jednotlivé případy mají pouze některé. Například, jako přátelský bude reprezentován jak subjekt, který někomu pomůže, tak ten, který se laskavě usmívá. Blízkost těchto dvou projevů není dána podobností jejich společných obecných vlastností, ale prostřednictvím mnohonásobných koincencí, v nichž se často (nebo v krajním případě vůbec) nemusí tyto dva projevy vyskytovat současně.

Uvedená řešení by mohla vyvolat dojem, že jakýkoliv objekt nebo jev je v rámci pojmové struktury každým jedincem jednoznačně zařaditelný. Nelze si ovšem pojmovou strukturu představovat jako králikárnu s oddělenými kotci, do jednoho z nichž je každý ušák podle logicky více či méně konzistentních pravidel nakonec přece jenom vstrčen. Na základě pouhé běžné zkušenosti je patrné, že tentýž jev přiřadíme v jiném kontextu do jiné kategorie. Jedinec bude jinak posuzovat člověka, který se na něj mile usmívá v situaci, kdy příjemně lenoší, a jinak v situaci když se topí. Spojení objektu s určitým pojmem je pak pravděpodobnostní. Obsahem paměti pak není pouze schéma vyjadřující vlastnosti určité kategorie, ale zvláště je uložena také informace o koincencích těchto vlastností (Reitman, 1976, Bower, 1983).

Pravděpodobnostní povaha zařazení jednotlivých objektů situace, s níž se subjekt vyrovnává, může být jedním ze zdrojů nesouladu mezi morálním usuzováním (respektive jeho deklarováním v rozhovoru nebo ve výzkumu a morálním jednáním. Na rozdíl od řešení morální situace na základě „a priori“ usuzování¹⁰, v prů-

¹⁰ Myšleno před zkušeností „teď a tady“, nikoliv před jakoukoliv zkušeností s podobnou situací.

běhu aktivního ovlivňování situace subjektem v procesu jednání může dojít ke změně modelu této situace (k pojmovému „přeznačení“ některých významných objektů) a tím i ke změně plánu jednání. Například chování některého z účastníků situace, které jednajícím subjekt dříve pojmově reprezentoval jako racionálně opatrné, může být na základě nové zkušenosti v průběhu jednání reprezentováno jako zbabělé.

REPREZENTACE VYŠŠÍHO ŘÁDU

Reprezentace není jednoúrovňový proces. Má rekurzivní charakter, který je dán introspektivně uvědomovanou intencionalitou psychických obsahů (Sedláková, 1992). Introspekce je ovšem jen omezeným prostředkem k poznání mentální struktury, protože můžeme předpokládat, že má pravděpodobnostní heuristickou povahu (Koriat, 1998). Vytvoření a užití přirozeného pojmu „židle“ je pouze jeho základní úroveň. Uvědomění si na základě čeho objekty identifikují vyžaduje vyšší úroveň zpracování. Vytvoření abstraktnějšího pojmu nábytek opět vyšší úroveň. Skutečnost, že jsme schopni přikládat objektům zástupnou funkci vůči jiným objektům, že slovo „rovnost“ může odkazovat na pojem „rovnost“, který reprezentuje kategorii vztahů, často aplikovanou na určitý případ „vztahu“, ještě nevysvětluje jak je možné, že jsme si schopni tuto zástupnou funkci uvědomovat nebo reflektovat.

Modelovým vyjádřením různé úrovně abstraktnosti obsahů jako výsledků reprezentace je rozlišení různých úrovní reprezentace. Postup budeme dokumentovat na příkladu pojmu „rovnost“. Elementární úroveň reprezentace vyjadřuje vztah mezi elementárním prvkem prostředí a psychickým obsahem (například přímka nebo tón) $[A_1 \text{ vyvolá } A_1']$.

Úroveň prvního řádu představuje vztah mezi objektem, reprezentací jej zastupujících prvků a mentálním obsahem $[A \text{ zastoupené } A_1' A_2' \dots A_n' \text{ vyvolá } A']$. Subjekt na této úrovni reprezentuje objekt – například jednotlivé konkrétní případy objektů v interpersonálním vztahu (muž, žena, adolescent, rodič, mluví, mlčí, přikazuje, poslouchá, vysvětluje, snaží se porozumět atd.), aniž by si nutně uvědomoval povahu tohoto vztahu (strukturu pojmu). Například malé dítě reprezentuje křik otce v přítomnosti matky a reaguje na něj, ale není si schopno uvědomit důležité stránky vztahu otce a matky, ani plně uvědomit jejich aktuální vztahovou situaci.

Druhá, vyšší úroveň již nevyjadřuje reprezentaci vnějšího objektu vzhledem k mentálnímu obsahu, ale reprezentaci tohoto mentálního obsahu, zastoupeného dalšími obsahy – prvky jeho struktury vzhledem k mentálnímu obsahu vyššího řádu $[A' \text{ zastoupené } A_1' A_2' \dots A_n' \text{ vyvolá } A'']$. Vyjádřeno zjednodušeně, tato reprezentace představuje uvědomění si struktury pojmu. V našem případě je reprezentován samotný pojem „vztah“ z hlediska jeho struktury dané například pojmy muž

– žena, dítě – rodič, mluví – mlčí, přikazuje – poslouchá, vysvětluje – snaží se porozumět atd.

Podobně musí být na první a druhé úrovni reprezentovány další kategorie. Například v našem výzkumu struktury pojmu „rovnost“¹¹ jsme na základě analýzy asociací zjistili – vedle již zmíněného pojmu vztah, který byl v různých variantách nejčastější – následující významné kategorie: aritmetické a geometrické vyjádření, proporce vlastnictví, sociální symboly jako Francouzská revoluce, váhy atd.

Další, třetí úroveň reprezentace již odkazuje na strukturu pojmu rovnost. Na základě analýzy reprezentací druhého řádu, které zpřístupňují strukturu pojmů, může subjekt syntetizovat kategorii „rovnost“ zastupovanou některými z těchto přirozených pojmů, které odkazují na pojem „rovnost“. [$Z_{A,B..N}$ zastoupené A “ B “ ... N “ vyvolá Z “]. Teprve na třetí úrovni je možno reprezentovat strukturu pojmu rovnost. Hypoteticky je ovšem nutno předpokládat i vyšší úrovně reprezentace.

Na všech třech úrovních reprezentace se podílejí jak aktivní explorace prostředí jedincem v průběhu jednání, tak sdílení sociálních obsahů v komunikaci. Může vyvstat námitka, zdali je skutečně výsledkem stejně komplikovaného zpracování pojmu „rovnost“ půlhodinový výklad profesionálního filosofa a jednoduchá odpověď prodavačky, kterou zaskočíme takovou otázkou – například „Rovnost je, když si mohu koupit totéž co vy.“ Rozdíl ve výpovědi ovšem není dán kognitivně jednodušším zpracováním ve druhém případě, ale komplexností schéma evokovaného pojmu „rovnost“.

VÝZKUM 2

Podobným způsobem jsme zjišťovali, jak si adolescenti reprezentují pojmy „dobro“ a „zlo“, které považujeme za vysoce abstraktní a určující pro reprezentaci morálních situací (Tyrlík, Macek, 2002b)¹². Termín dobro a zlo zde nejsou v žádném

¹¹ Výzkumný soubor tvořilo 359 respondentů, studentů gymnázia, studentů filozofické fakulty a mladých pracujících ve věku do 25 let. Respondenti byli požádáni, aby uvedli asociace na 22 podnětových slov, mezi nimi také podnětové slovo „rovnost“.

¹² Tento výzkum probíhal ve dvou etapách se dvěma výběrovými soubory. Nejprve byli respondenti, studenti gymnázií požádáni, aby uvedli všechny pojmy, které se jim vybaví v souvislosti s pojmem „dobro“, a všechny ty, které se jim vybaví v souvislosti s pojmem „zlo“. Následně jiní respondenti, opět studenti gymnázií (309 osob), byli požádáni, aby posoudili tyto pojmy (sloučené asociace se zlem i dobrem), nakolik souvisí s pojmem „dobro“ a nakolik souvisí s pojmem „zlo“. K posouzení používali čtyřbodovou škálu, kde hodnota „1“ vyjadřovala, že pojmy spolu nesouvisí, hodnota „2“ vyjadřovala malou souvislost, hodnota „3“ střední souvislost a hodnota „4“ vysokou souvislost. Zvolené řešení bralo v úvahu možnost, že pojem je reprezentován negací jiného pojmu.

případě užity v nějakém transcendentním smyslu. Chápeme je jako prožitkově významné vysoce obecné obsahy, které mají jak významnou funkci adaptační a (možná také v rámci této funkce) funkci demarkace organismu. Z pohledu z druhé strany – ze strany reprezentace přirozených pojmů na základě této struktury, pak jevy a objekty vnímáme jako vnitřně dobré nebo vnitřně zlé pak (srovnej Garcia, 1987) Protože termín dobro a zlo má hodnotící význam, je třeba v souvislosti s naším užitím také na strukturní aspekt.

Souhrnný přehled asociací obou pojmů, které se v souboru vyskytly více než jednou, je uveden v tabulce 1, která současně vyjadřuje také pořadí pojmů v závislosti na těsnosti vztahu k pojmu dobro a zlo. Tabulka 2 ukazuje podobné porovnání při posuzování těsnosti těchto pojmů vzhledem k pojmu dobro u chlapců a dívek.

Z přehledu nejtěsněji souvisejících pojmů je možno odvodit, že jak zlo, tak i dobro jsou nejvýznamněji reprezentovány prostřednictvím interpersonálních vztahů a interpersonálního chování a institucí, které pro takové vztahy a chování vytvářejí prostor.

U celého souboru je to v případě zla na prvním místě interpersonální chování (násilí, vražda, útlak), těsně následovány pojmy vymezujícími kvalitu interpersonálního vztahu (krutost, nenávisť). Reprezentovány jsou také instituce a ideologie (válka, fašismus, rasismus).

V případě dobra jsou více zastoupeny vztahy (láska, přátelé, ochota, laskavost, radost), nežli chování (pomoc). Pozoruhodnou nevyváženost je možno naleznout v tom, že se (vyjma kategorie „mír“) nevyskytly instituce a ideologie, které by pro dobro vytvářely prostor. Naopak, poměrně velmi těsný vztah k pojmu dobro má z hlediska teorií morálky velmi významný pojem „spravedlnost“.

Poměrně značné rozdíly zjištěné při multivariačním porovnání skupiny chlapců a dívek $F(d.f.=52,199)=2,091$, $p<0,001$ nejsou způsobeny skupinově odlišnou reprezentací pojmů dobro a zlo, ale vyšší variabilitou ve skupině chlapců, která ukazuje na větší vnitřní diferencovanost této skupiny v porovnání se skupinou dívek.

Tabulka č. 1 Těsnost vztahu výběrově důležitých pojmů k pojmu dobro a zlo

	zlo		dobro		
	M	SD	M	SD	
násilí	3,74	0,55	láska	3,65	0,71
vražda	3,67	0,70	přátelé	3,54	0,70
krutost	3,65	0,60	pomoc	3,54	0,75
válka	3,63	0,78	spravedlnost	3,50	0,74
nenávisť	3,59	0,65	ochota	3,44	0,67
fašismus	3,53	0,83	laskavost	3,39	0,75
rasismus	3,42	0,89	pravda	3,39	0,83
útisk	3,23	0,79	mír	3,38	0,91
zbraně	3,21	0,93	radost	3,36	0,86
křivda	3,21	0,86	tolerance	3,35	0,82
drogy	3,19	0,98	štěstí	3,21	0,95
ubližení	3,10	0,84	život	3,20	1,03
peklo	3,06	1,00	vztah	3,18	0,88
závist	3,06	0,80	matka	3,13	1,02
satan	2,99	1,14	altruismus	3,11	0,98
špatnost	2,96	0,87	upřímnost	3,09	0,89
lež	2,81	0,87	rodiče	3,07	1,02
horor	2,63	1,04	zdraví	2,99	1,08
bolest	2,58	0,97	klid	2,96	0,95
strach	2,52	0,94	pohádka	2,90	1,01
nemoc	2,51	0,98	slunce	2,82	1,15
smrt	2,49	1,07	víra	2,71	0,98
společnost	2,24	0,97	světlo	2,70	1,09
černá barva	2,07	1,03	teplo	2,52	1,06
tma	1,99	0,92	společnost	2,44	0,89
křič	1,92	1,01	škola	2,38	0,99
škola	1,69	0,88	stařeček	2,21	1,05
víra	1,69	0,94	smrt	1,87	1,02
život	1,66	0,94	křič	1,84	1,02
upřímnost	1,61	0,84	strach	1,76	0,87
vztah	1,60	0,81	tma	1,67	0,90
pravda	1,49	0,78	lež	1,64	0,89
spravedlnost	1,47	0,79	bolest	1,64	0,84
altruismus	1,46	0,78	černá barva	1,52	0,78
rodiče	1,45	0,88	nenávisť	1,49	0,94
pohádka	1,42	0,79	ubližení	1,49	0,86
ochota	1,40	0,76	křivda	1,47	0,85
přátelé	1,39	0,75	peklo	1,47	0,85
mír	1,38	0,83	špatnost	1,47	0,86
stařeček	1,36	0,69	nemoc	1,47	0,77
láska	1,32	0,72	rasismus	1,47	0,96
klid	1,31	0,67	krutost	1,41	0,85
slunce	1,31	0,66	násilí	1,40	0,82
tolerance	1,30	0,69	vražda	1,39	0,87
zdraví	1,30	0,64	závist	1,39	0,79
štěstí	1,29	0,69	zbraně	1,38	0,73
světlo	1,29	0,62	satan	1,38	0,87
pomoc	1,28	0,66	válka	1,38	0,82
laskavost	1,28	0,68	útisk	1,37	0,79
teplo	1,28	0,60	drogy	1,36	0,74
matka	1,26	0,63	horor	1,31	0,68
radost	1,22	0,57	fašismus	1,27	0,69

Tabulka č. 2 Těsnost vztahu relevantních pojmů k pojmu dobro

	Ženy		Muži		
	M	SD	M	SD	
láska	3,77	0,54	láska	3,50	0,87
přátelé	3,69	0,55	ochota	3,38	0,69
pomoc	3,67	0,59	pomoc	3,37	0,89
mír	3,66	0,69	přátelé	3,35	0,83
spravedlnost	3,64	0,59	spravedlnost	3,31	0,87
pravda	3,56	0,64	laskavost	3,18	0,85
radost	3,56	0,68	pravda	3,16	0,98
laskavost	3,55	0,62	tolerance	3,14	0,85
tolerance	3,50	0,76	radost	3,10	1,00
ochota	3,48	0,65	vztah	3,06	1,00
štěstí	3,40	0,81	mír	3,01	1,02
život	3,39	0,92	štěstí	2,97	1,06
matka	3,38	0,85	život	2,94	1,11
altruismus	3,28	0,87	upřímnost	2,91	0,97
vztah	3,28	0,76	altruismus	2,87	1,07
rodiče	3,28	0,91	matka	2,80	1,13
upřímnost	3,22	0,80	rodiče	2,79	1,10
klid	3,13	0,84	zdraví	2,79	1,14
zdraví	3,13	1,01	klid	2,72	1,05
slunce	3,12	1,03	pohádka	2,61	1,01
pohádka	3,11	0,96	víra	2,52	1,04
světlo	2,95	1,01	slunce	2,42	1,19
víra	2,86	0,91	světlo	2,37	1,12
teplo	2,73	0,98	společnost	2,37	0,99
škola	2,59	0,93	teplo	2,25	1,10
společnost	2,50	0,81	škola	2,10	0,99
stařeček	2,34	1,02	stařeček	2,04	1,06
smrt	1,90	1,02	smrt	1,82	1,02
kříž	1,89	1,02	strach	1,81	0,91
tma	1,73	0,88	kříž	1,77	1,01
strach	1,72	0,83	bolest	1,64	0,87
lež	1,66	0,87	lež	1,62	0,92
bolest	1,64	0,82	rasismus	1,60	1,07
černá barva	1,54	0,77	tma	1,59	0,93
nemoc	1,53	0,79	křivda	1,59	0,91
ublížení	1,47	0,83	krutost	1,59	1,00
nenávisť	1,45	0,88	peklo	1,58	0,94
špatnost	1,42	0,80	násilí	1,56	0,96
peklo	1,39	0,77	zbraně	1,55	0,82
křivda	1,38	0,79	válka	1,54	0,90
rasismus	1,37	0,85	nenávisť	1,54	1,01
satan	1,35	0,84	špatnost	1,54	0,94
útisk	1,34	0,79	ublížení	1,52	0,89
vražda	1,31	0,80	černá barva	1,50	0,78
závist	1,31	0,72	vražda	1,50	0,96
drogy	1,28	0,63	závist	1,50	0,88
násilí	1,28	0,66	drogy	1,48	0,86
krutost	1,27	0,70	horor	1,42	0,75
zbraně	1,25	0,62	satan	1,41	0,90
válka	1,25	0,73	útisk	1,41	0,79
horor	1,23	0,60	nemoc	1,38	0,73
fašismus	1,22	0,62	fašismus	1,35	0,76

Emoce

Pro vymezení lidské mysli byla v psychologii posledních padesáti let nespočetněkrát v různých souvislostech použita metafora počítačícího stroje. Příkladem může být právě jeden z klasiků reprezentačního paradigmatu – Jerry Fodor a jeho „Computational Theory of Mind“ (Fodor, 1981). Jsou obecně známa zpochybnění tohoto modelu s ohledem na absenci emocí a sebeuvědomění. To, co tyto stroje od lidské mysli odlišuje, není v první řadě ani tak behaviorální projevení emocí (že to dokáží se naopak přesvědčil každý, kdo někdy zápasil s takovou plechovou skříní tvrdošjně odmítající spolupracovat), ale vliv emocí na kognitivní strukturu a jednání. To znamená, že uspořádání obsahů v paměti počítače ani jejich zpracování v operační paměti není vedeno sebegerujícími, často obskurními a pochopení se vzpírajícími pravidly. Tato pravidla u lidí určují emoce.

V naší vlastní zkušenosti jsou emoce jako jev relativně nesporný. Velmi dobře si uvědomujeme stav označovaný jako radost, smutek nebo zlost. Stejně dobře si můžeme uvědomit spojení těchto stavů se situací, v níž se právě nacházíme. Přesto jsou v naší kultuře přijímány rozporně. Evropská kultura (nebo přesněji Západoevropská kultura), která stavěla do základu lidského jednání – zejména to platí pro morální jednání – racionalitu a svobodnou vůli, musela v emocích nutně spatřovat „sociálně – deviantní“ animalitu (Averill, 1996a). Oproti tomu, v jiném kontextu interpersonálního chování, můžeme v emocích spatřovat autentický projev jedince, zbaveného masky volní sebekontroly (Lupton, 1998).

Emoce jako jev jsou pro psychologii významný a přitom nesnadno řešitelný problémem. Na jedné straně jsou sice dobře dostupné introspekci vnitřních stavů i extrospekci svých vnějších projevů u samotného pozorovatele nebo jiných lidí, na druhé straně je uspokojivý výklad tohoto jevu nemožný bez neurofyziologické evidence vztahu ke kognitivním procesům a obsahům. A tak zatímco fenomenologie emocí nám poskytuje poměrně rozsáhlý výčet těchto stavů, a experimentální přístup rozsáhlé poznatky o ovlivnění kognitivních procesů emocemi, generické pozadí těchto procesů, vyžadující nutně výklad s neurofyziologickým přesahem, zůstává přes velký výzkumný zájem doposud zastíněno.

For many years, it seemed that this problem was solved for emotion by the existence of [MacLean] limbic system theory for emotions. ... The neural system of emotion needs to be re-examined. Unfortunately, when we attempt to relate emotion to brain we quickly run into problem. There is no universally agreed upon theory of emotion that delimits emotional phenomena in a way that is useful for relating those phenomena to neural systems. If we can not define emotion, how can we hope to identify the emotion system or systems in the brain? (LeDoux, 1996, s. 1049)

Neurofyziologické nebo neuropsychologické vymezení emocí je nezbytné také proto, že emoční stav je pouze funkční součástí a nikoliv konečným účelem adaptačního mechanismu. Například, funkcí obranného mechanismu není produkovat strach, ale efektivně se vyrovnat s ohrožením (LeDoux, 1996). Z toho vyplývá omezení ve smyslu Occamovy břitvy pro každé funkční vysvětlení kognitivního mechanismu z hlediska vyvolání určitých emocí jako cíle per se. Jako příklad můžeme uvést různé podoby hédonismu.

Na druhé straně můžeme předpokládat, že se kognice a emoce v rámci širšího mechanismu (můžeme za něj považovat třeba adaptaci) vzájemně významným způsobem ovlivňují. Sorrentino a Higgins (1986) hovoří o synergismu těchto systémů, které operují současně a výsledný efekt je kombinací obou.

Podnět k určité emoční reakci může být nesen samotnou podnětovou strukturou informace, k jejímuž přijetí je organismus predisponován (Hoffman, 1986, Rolls, 1990).

Emotions signal the relevance of events for favouring or harming one or several of one's concerns. They signal such relevance to the cognitive apparatus and the action system. What is usually referred to as emotions are, primarily, processes of appraisal of events as relevant, leading to processes of changes in action readiness and eventually to behavior. (Frijda, Mesquita, 1994)

Emoce může vyvolat relativně elementární podnět, ačkoli i v těchto případech můžeme předpokládat vědomé kognitivní zpracování informace. Příkladem může být reakce cizinky, které bez varování předložíme dobře uležené olomoucké syrečky.

Emoce se projeví v případech, kdy je podnět ohodnocen jako relevantní – tedy žádoucí nebo nežádoucí. Kauzálně tento vztah ovšem není jednoznačný. Emoci je možno také chápat jako index subjektivní významnosti. Prudký pohyb v bezprostřední blízkosti nebo zápach je rudimentálním signálem nebezpečí, který vyvolá negativní emoci. Stejně ovšem může být emoce vyvolána také představou této vůně nebo pouhou reprezentací pojmu „syreček“. Tento základní emoční stav – pozitivní nebo negativní, se může jednak sám stát předmětem kognitivního zpracování z hlediska sociální nebo individuální žádoucnosti, jednak jedinec může svůj emoční stav kategorizovat – označit jako strach, smutek. Určitá emoce tak může být kategorizována za různých okolností odlišně (Frijda, 1993).

V již zmíněné Frijdově (Frijda, 1993) teorii emocí je tento proces vymezen z hlediska „zájmu“ (concern) jedince, kódování situace (event coding), hodnocení (appraisal) a připravenost jednat, které vyúsťují ve fyziologické změny organismu a vlastní aktivitu.

Emotional evaluations derive from an individual concerns, that is, from his or her goals, motives, values, and sensitivities. Concerns is a convenient general

term to denote an individual's (short- or long-term) dispositions to prefer particular states of the world or of the self. Emotions are elicited by events that are relevant to one or more of the individual's concerns. (Frijda, Mesquita, 1994, s. 54)

Zájem (concern) není v tomto případě chápán jako výsledek určité dílčí aktivity, ale spíše jako životní smysl.

...coding processes often intervene between events as such and their emotional appraisal. ...cultures possess explicit verbal categories to identify classes of events with particular associated meanings and affective evaluations. (ibid, s. 57 – 58)

The term appraisal applies to processes that occur during actual encounter with specific events and is related to the picking up (or having expectations of) specific features in the interaction with the specific event. Sensing, recognizing or interpreting the event as the source of pleasure or pain, now or in the future, is what constitutes primary appraisal. Evaluating the event as an actual or potential threat, as signalling unalterable loss, as being caused by a responsible causal agent, or as due to one's failure or transgression of some norm, implies secondary appraisal. (ibid, s. 55)

Frijdova teorie tedy předpokládá, že základní (pozitivní a negativní) modality emocí jsou vyvolány při zpracování kognitivních obsahů a následně kognitivně modulovány (například jako radost) při sekundárním posouzení dané situace. V mnoha případech je konkrétní emoce spojena se sociálním vymezením konotace výrazových prvků, jimiž je situace nebo událost kategorizována.

Ještě důslednější je z hlediska pravděpodobnostního, na kognitivním zpracování závislého určení konkrétní emoce je Schachterova teorie. Ta předpokládá, že podmínky či příčiny vyvolávající emoci jsou do značné míry dány aktivní atribucí – přisouzením subjektem (Schachter, Singer, 1962).

Závislost emocí na kognitivním zpracování podnětové situace je patrná z interindividuálních rozdílů mezi emocemi vyvolanými stejnou situací, a protikladných (pozitivních nebo negativních) emocí vyvolaných stejnou podnětovou situací u téhož jedince.

Z hlediska reprezentace je nutno na emoce pohlížet jako na funkční neurofyziologický proces, jako prožitek určité kvality, vztažený na určitou situaci a jako na projev a chování. Tyto tři komponenty emocí odkazují jak na biologickou, tak na sociální determinaci tohoto jevu. Přitom tyto komponenty pravděpodobně nejsou dokonale propojeny. Není výjimečné, že prožitkový stav skončí, ale fyziologické a některé behaviorální projevy emoce přetrvávají (Kihlstrom, 1993). Z hlediska

reprezentace, jak jsme ji pojednali výše, jsou jak prožitek emoce, tak vnější projev objektem reprezentace. Jedinec si uvědomuje svůj stav a své projevy v určité situaci a také projevy jiných lidí v podobné situaci. Na základě zkušenosti přetváří a diferencuje vrozená schémata, která umožňovala korektivní fungování emocí od narození. Vytváří si pojem určité emoce (například „strachu“), který je určen jak antecedenty a reakcemi, tak také komunikací jazykového významu. Vztah mezi schématem, které je reprezentací ekologické kategorie „ohrožujících“ jevů a mezi pojmem strach je pouze pravděpodobnostní a oba obsahy se mohou uplatnit v reprezentaci určité situace do jisté míry nezávisle. Například příprava na skok na gumovém laně do propasti může být reprezentována nezávisle na pojmu „strach“, třeba v souvislosti s pojmy „odvaha“ nebo „prestíž ve skupině“, a tato reprezentace může vyvolat tomu odpovídající pozitivní emoce. Samotná situace (skok a průběh skoku – pád z výšky) ovšem vyvolá stav negativní emoce, který nemusí být nutně reprezentován a prožíván jako „strach“, ale přesto může být tato neuvědomovaná emoce (srovnej Rachman, Hogson, 1974) činná v jednání ve formě posttraumatické reakce.

Přestože tedy můžeme brát předpoklad o těsné souvislosti¹³ mezi kognicí a emocí jako možné východisko pro další uvažování o povaze procesu jednání, neměli bychom se při nedostatečně diferencované neurofyziologické evidenci nechat strhnout antropocentrickým protěžováním symbolů a symbolických procesů.

Na význam emocí v souvislosti s morálkou upozornil již Freud (1968). Negativní emoce jako pocit viny nebo zahanbení, vyplývající ze špatného jednání v určité morální situaci, stejně jako jejich pozitivní protiklad, jsou součástí zkušenosti téměř každého člověka. Jestliže jsme emoce charakterizovali jako prostředek signalizující ohrožení integrity organismu, jakou funkci v rámci adaptace mají tyto „morální“ emoce. Vždyť právě psychoanalýza popisuje nesčetně příkladů porušení integrity osobnosti způsobené právě vlivem těchto emocí. Jestliže negativní emoce strach, vyvolaná v určité ohrožující situaci nebo kognitivní anticipací takové situace, ovlivní jednání tak, aby jedinec z této situace unikl nebo se jí předem vyhnul, k čemu je dobrý šzíravý prožitek zahanbení, který následuje jednání, které bylo pro organismus na první pohled velmi prospěšné? Pozorujeme-li mravence na kuchyňské lince, jak po masakru odnášejí své raněné druhy, místo aby co nejrychleji našli vhodný úkryt, máme tendenci uvažovat o „naprogramované“ biologické determinaci takového chování, které je funkční ze sociálního hlediska. Je ale oprávněné hledat u člověka jiné zdůvodnění? Není lidské jednání, dané kognitivní reprezentací morální situace, ovlivněné emocemi, které jsou vyvolány reprezentovanými

¹³ Nebylo by asi správné hovořit o „závislosti“, neboť modelově můžeme oba mnohovrstevné procesy (této povaze odpovídá také Frijdovo pojetí) a vztahy mezi nimi uspokojivě vyjádřit pouze v rámci širšího systému.

obsahy, jen uzpůsobením tohoto mechanismu komplexnějším řešení více variabilních lidských životních podmínek? Pro uspokojivé zodpovězení této zásadní otázky a vytvoření uspokojivého modelu tohoto mechanismu chybí již výše zmíněná dostatečná neurofyziologická a neuropsychologická evidence vztahu jednotlivých kategorií psychických obsahů a emočního (nebo spíše emočních) procesů (srovnej LeDoux, např. 1996, viz výše).

Sebepojetí jako mentální reprezentace

Já je na první pohled specifický jev. Je autenticky přístupné jen samo sobě. Těžko bychom hledali nějakou „kategorii já“. Druhá, zdánlivě přístupnější stránka já – sebepojetí je od sebevímajícího jedince pouze uměle odlišeno aktem reflexe (van der Werf, 1990). Obsahy sebepojetí se vytvářejí v procesu reprezentace podobně jako kterékoliv jiné (Kihlstrom, Cantor, 1984), byť jsou v rámci struktury mentálních obsahů v mnoha směrech specifické.

Vytvoření obsahů sebepojetí a uvědomění si jeho struktury vyžaduje reprezentaci nejméně třetího řádu, kdy se objektem reprezentace stávají samotné mentální obsahy a procesy. V jiných teoretických přístupech je tento problém řešen prostřednictvím konstruktů pozornost. S. Duval a R. A. Wicklund (1972) v rámci své obecnější teorie jednání předpokládají proporční distribuci pozornosti dovnitř na sebe a vně do prostředí. Zaměření pozornosti na sebe je v rámci této teorie předpokladem sebehodnocení spojeného s emocí, které je motivem jednání. J.G. Hull a A.S. Levy (1979) vedle tohoto rozlišení zaměření vně sebe a na sebe, odlišili dva aspekty zaměření na sebe – zaměření pozornosti na vlastní stavy a zaměření na vlastní mentální obsahy a procesy. A. Fenigstein, M. F. Scheier a A. H. Buss (1975; podle Carver, Scheier, 1981, Buss, 2001) rozlišili self-consciousness – sebezaměřenost, sebeuvědomění – a self-awareness, který vyjadřuje spíše situační uplatnění sebepojetí. Self-consciousness je tvořeno dvěma nezávislými dimenzemi:

- Private self-consciousness, prostřednictvím níž je vyjádřena dispozice uvědomovat si skryté aspekty svého já – své vlastní myšlenky, pocity, postoje, motivy, záměry atd.,
- public self – consciousness, která vyjadřuje tendenci sledovat veřejně přístupné projevy svého já, tedy to, jak působí na jiné lidi.

V našem pojetí je toto „zaměření“ implicitní jednotlivým úrovním procesu reprezentace. Základní předpoklad utváření sebepojetí – rekurzivnost mentální reprezentace byla prokázána již ve věku tří let (Feldman, 1988). Vzhledem možnosti zjistit tuto vlastnost reprezentace pouze v rozhovoru je ovšem pravděpodobné, že se uplatňuje mnohem dříve.

Reprezentace prvního řádu vyjadřuje vztah mezi (přirozeným) objektem, reprezentací jej zastupujících prvků a mentálním obsahem [A zastoupené A_1 ' A_2 ' ... A_n ' vyvolá A']. Subjekt na této úrovni reprezentuje objekt – například potraviny nebo pohyb své nohy, aniž by si nutně uvědomoval, jaké vlastnosti například odlišují potraviny od non-potravin nebo souvislost pohybu nohy s jeho záměrem.

Další vyšší úroveň již nevyjadřuje reprezentaci vnějšího objektu vzhledem k mentálnímu obsahu, ale reprezentaci tohoto mentálního obsahu, zastoupeného dalšími obsahy – prvky jeho struktury vzhledem k mentálnímu obsahu vyššího řádu [A' zastoupené A_1 ' A_2 ' ... A_n ' vyvolá A'']. Jestliže tato úroveň reprezentace obecně představuje uvědomění si struktury pojmu, pak specifickým případem je uvědomění si reprezentovaného objektu ve vztahu ke svému tělu, svým potřebám – tedy sebeuvědomování. Subjekt si na této úrovni reprezentace uvědomuje, že potraviny jsou objekty, které (on) může sníst, které zaženou (jeho) hlad, které (jemu) chutnají atd. Reprezentace toho, že některé objekty jsou zastoupeny znaky, které jsou spojeny s ním samotným, zatímco jiné takové znaky nemají, jsou předpokladem vytváření mentálních obsahů, které vytvářejí sebepojetí.

Další úroveň, reprezentace třetího řádu již odkazuje na strukturu sebepojetí. Na základě analýzy reprezentací druhého řádu, si jedinec vytváří strukturovaný konstrukt sebepojetí. [„činné já“ zastoupené A' B' ...N' vyvolá „self“]. Činné já jako zastupovaný objekt je dán jen jinou kvalitou přístupu k mentálním obsahům v procesu reprezentace. K. Balcar (1983) vyjádřil tuto „neuchopitelnost“ poeticky:

JÁ... je zážitkově dáno jako zkušenostní vztažný bod; stejně bezobsažný jako bod prostorový, časový či silový, avšak – stejně jako ony – v obdobných zkušenostních souřadnicích umístěný.

Naše řešení odpovídá klasickému a dodnes hodnotnému řešení W. Jamese, který odlišil já-poznávající a já-poznávané. Já poznávající nebo jinak činné já spojuje s procesy, v nichž se utváří obsahy vztahující se k já (James, 1995), z našeho hlediska s procesem reprezentace

We see then that we are dealing with a fluctuating material. The same being sometimes treated as a part of me, at other time as simply mine, and then again as if I had nothing to do with it at all. In its widest possible sense, however, a mans Self is a sum total of all that he call his, not only his body and his psychic powers, but his clothes and his house, his wife and children, his ancestors and friends, his reputation and works, his lands and horses, and yacht and bank account. All this things give him the same emotions. If they wax and prosper, he feels triumphant; if they dwindle and die away, he feels cast down, not necessarily in the same degree for each things, but in much the same way for all. Understanding the Self in this widest sense, we may begin by dividing the history of it

into three parts, relating respectively to: Its constituents; The feelings and emotions they arouse, Self-feelings; The actions to which they prompt, Self-seeking and Self-preservation. (James, 1995, s.291 n)

Jestliže jsou obsahy sebepojetí analogické jiným abstraktním pojmům, můžeme předpokládat, že jsou, podobně jako ony organizovány v systému komplexních schémat, jejichž prvky tvoří jednotlivé pojmy (vztahen k já).

Self-schemata are cognitive generalizations about self, derived from past experience, that organize and guide processing of self-information contained in the individual's social experience. (Markus, 1977, s. 64)

Vedle individuální zkušenosti vytvořené v procesu jednání, podobně jako na strukturování jiných pojmů, se také v tomto případě podílejí sociální a sociálně komunikované obsahy jako je například osobnost a s ní související významy. Toto sociální sdílení a v interakci s ním také podobně ekologické podmínky, s nimiž se příslušníci určité skupiny vyrovnávají, zajišťují skupinovou podobnost a, vztaheno k jazyku, také komunikovatelnost jáských obsahů.

Přesto jsou obsahy tvořící strukturu sebepojetí nutně také interindividuálně odlišné. Vedle obsahů vztahených k lidské tělesnosti může rovněž zahrnovat tělesné a psychické stavy, vlastnosti, vztahy nebo obsahy vyjadřující jednání jedince a jeho důsledky (srovnej James, 1995).

...the organized, consistent, conceptual gestalt composed of perceptions of the characteristic of the „I“ or „me“ and the perceptions of the relationships of the „I“ or „me“ to others and to various aspects of life, together with the values attached to these perceptions. It is gestalt which is available to awareness though not necessarily in awareness. It is a fluid and changing gestalt, a process, but at any given moment it is a specific entity. (Rogers, 1951 , podle Hall, Lindzey, 1970)

Všechny tyto dílčí aspekty celostního JÁ mohou být jak reprezentovány jako psychický obsah (propoziční nebo imaginativní), tedy já nahlížené, tak se současně mohou uplatňovat v procesu reprezentace, respektive šířeji, v procesu jednání, jako činné já a mohou být takto reflektovány. V jejich reflexi jako činného prvku lidského jednání se vlastně konstituuje já jako objekt reprezentace, který je (vice versa) nazírán jako sebepojetí. Zjednodušeně řečeno, hranice mezi mentálním obsahem jako objektem a jeho reprezentací vede mezi jednáním a uvědomováním si (reflexí) tohoto jednání subjektem. Např. reprezentace určitého jednání (např. porušení zákona) se vztahuje nejen k psané normě a chování, které je s ní v rozporu a důsledkům (fyzickým i sociálním). Motivy, model situace i záměr, které byly

činnými prvky ovlivňujícími toto jednání, jsou reprezentovány ve vztahu k já, ovlivňují je nebo se stávají jeho součástí a jsou tak činné v dalším jednání.

Dynamika sebepojetí vztažená k procesu reprezentace může být vymezena ze dvou funkcí. (Hull, Levy, 1979). Tyto funkce jsou vzájemně těsně propojeny v procesu jednání:

- Jednak, jak jsme již naznačili, se samotné obsahy vztažené k já uplatňují při vytváření záměru a cílů jednání,
- jednak se tyto obsahy dynamicky uplatňují při reprezentaci situace (ovlivňují tuto reprezentaci), v níž se jedinec nachází (srovnej např. Markus, 1977, Markus, Wurf, 1987) Greenwald, Pratkins, 1974, Bandura, 1982, atd.).

Obsahy sebepojetí netvoří separátní strukturu mentálních obsahů, ale přesto mají v rámci mentálních reprezentací specifické postavení. Pojmové schéma „ruky“ se neliší, jestliže se jedná o vlastní ruku nebo ruku někoho jiného, stejně jako se neliší pojem chůze, ať je obsahem specifická aktivita vlastní, tak někoho jiného. Přesto jsme výše ukazovali, že pojem ruka, respektive „moje ruka“ tvoří nedílnou součást sebepojetí. V čem je tedy rozdíl mezi pojmem „ruka“ a pojmem „moje ruka“. Zcela jistě v referenci. Zatímco v prvním případě pojem vyjadřuje kategorii, ve druhém případě konkrétní paži. Není ovšem důvod předpokládat, že by součástí struktury mentálních obsahů byl pojem ruka hned dvakrát. Pak bychom museli předpokládat, že každá další konkrétní ruka bude vyjádřena vlastním schématem. Jak je tedy vyjádřena jedinečnost vlastní ruky a ještě několika málo rukou, na nichž konkrétnímu jedinci záleží? Pokud oprávněně předpokládáme, že se sebepojetí vytváří na třetí úrovni reprezentace na základě mentálních obsahů (pojmu, představ) se specifickým znakem, pak je odpověď na tuto otázku dána povahou tohoto znaku a mechanismu jeho asociování s určitým pojmem. Řešení této otázky vyžaduje nejen ontogenetický přístup, ale také uplatnění hlediska antropogenetického a fylogenetického. Můžeme říci, že obsahy tvořící já vyjadřují jevy, které byly nebo jsou významné z hlediska adaptace člověka jako jedince nebo jako druhu. Obsahy konstituující já nebo z hlediska já významné jsou spojeny s emocí.

SEBEPOJETÍ A EMOCE

Emoce spojené s psychickými obsahy významným způsobem ovlivňují jejich strukturování, a to relativně nezávisle na prezentovaných objektech, k nimž se vztahují. Emoce jednak ovlivňují selekci významných podnětů, jejich reprezentaci a jejich dispoziční uchování v paměti, jednak ovlivňují uspořádání těchto obsahů. První je velmi dobře patrné v případě obsahů epizodické paměti, zejména u autobiografických obsahů (obsahů autobiografické paměti). Zatímco autobiografické obsahy

saturované emocemi jsou neustále přetvářeny a restrukturovány, jiné epizodické obsahy jsou mnohem stabilnější (Hodges, McCarthy, 1997).

Obsahy sebepečetí jsou s jinými mentálními reprezentacemi integrovány v rámci schémat a společně jsou pak evokovány v procesu reprezentace (srovnej Badeley, 1990). O tom svědčí empirická zjištění, že self-relevantní obsahy, nebo mentální reprezentace, které jsou napojeny na sebepečetí, si lidé lépe vybavují, nežli jevy z hlediska určitého jedince méně významné (Hull, Levy, 1979; Blatný, Osecká, Macek, 1993). Emočně výrazně sycené obsahy (spojené se strachem, bolestí atd.) jsou dokonce zachovány i u pacientů s organickou amnézií (McCarthy, Warrington, 1990, Daum et al, 1996)

Vyjádříme-li sebepečetí topologicky, což je oprávněně pouze jako metafora, pak můžeme jednotlivé obsahy rozlišit z hlediska jejich centrálnosti, tedy důležitosti pro jedince. Emoční nasycenost obsahu sebepečetí narůstá v závislosti na centrálnosti, tedy na míře významu obsahu z hlediska já a, závisle na tom, na obecnosti obsahu sebepečetí (Macek, 1991). „Jádrové“ aspekty sebepečetí jsou relativně stabilnější, zatímco „periferní“ oblasti jsou tranzitornější a snadněji podléhají změně (Markus, Wurf, 1987). Změna centrálních obsahů sebepečetí vyvolává emoce. Nejobecnější obsahy centrální struktury sebepečetí můžeme chápat jako **hodnoty**. Jsou velmi emočně syceny, jsou na mnoha úrovních propojeny na více specifická schémata, včetně reprezentací fyzických a fyziologických funkcí organismu. Ovlivňují jednání jak obsahově (cíle a prostředky), tak (alespoň do určité míry) motivačně.

Radost, vidíme-li blízkého člověka, nebo uspokojení, dosáhneme -li nějakého cíle, to jsou stavy organismu, které souvisí s reprezentací situace nebo výsledků jednání. Např. vidíme-li svého syna, jak úspěšně zvládnul nějaký úkol, je reprezentace této situace provázána emocí. Vidíme-li v podobné situaci neznámé dítě, emoci to zpravidla nevyvolá. Za určitých okolností může dojít ke změně emoce při totožné prezentaci objektu. Představme si člověka, který si vsadil sportku ve hře o velkou částku. Chybnou percepčí, ovlivněnou například imaginativní reprezentací čísel, která vsadil, je v jednom okamžiku přesvědčen, že právě on vyhrál první cenu. Evokované schéma (výhra, bohatství, možnosti atd.) nese mnoho obsahů – pojmů i představ těsně spojených s já. Předpokládejme, že tato situace vyvolá velmi silné pozitivní emoce. Není problém si představit, jaké emoce vyvolá nová percepce tažených čísel, kdy přijde na to, že poslední číslo na svém ticketu nemá. Emoce je mnohem silnější, nežli kdyby k tomuto omylu nedošlo, protože tento člověk v okamžiku přišel o mnoho peněz, které ve své myslí již vlastnil.

Tato situace se často vyskytuje také jako morální. Dobře je patrná právě na situaci mnoha z žen, které se rozhodly pro interrupci. Ženy si našly partnera, s nímž spojovaly svou budoucnost. Nesprávná reprezentace vztahu a anticipace budoucnosti u žen vyvolala silné pozitivní emoce. Další vývoj vztahu a zejména reprezen-

tace reakce muže na početí dítěte byla v zásadním rozporu s anticipačními obsahy, které se mezitím dostaly do jádrové oblasti já. Z porovnání těchto obsahů s percipovanou skutečností vyplynula inverze emocí. Tyto ženy náhle ztratily něco, co sice reálně neexistovalo, ale co se v jejich mysli stalo významnou součástí jejich sebepojetí. Reprezentace plodu v jejich těle je tak již od počátku asociována a reprezentována společně s obsahy, jejichž reprezentaci provázejí silné negativní emoce¹⁴.

Například při longitudinálním výzkumu těhotenství a mateřství¹⁵ jsme zjistili překvapivě významnou souvislost polaritu emoce spojené s prvním zjištěním těhotenství a prožíváním a chováním ženy během těhotenství (z hlediska optima pro vývoj plodu), anticipací porodu a prožíváním porodu, i přijetím a prožíváním mateřských povinností a chováním k dítěti po porodu (Tyrlík, Jelínková, Kukla, 2004). Ženy, u nichž informace o porodu (cca ve 4 týdnu těhotenství) vyvolala výrazně pozitivní emoci, vykazovaly adaptovanější chování v porovnání s ženami, jejichž emoce byly ambivalentní nebo negativní. Na tomto významu prvotního prožitku příliš nezměnila ani skutečnost, že mnoho z žen, které uváděly prvotně ambivalentní nebo negativní emoce, uvádělo při dotazování ve 4. měsíci těhotenství emoce mnohem pozitivnější. Ačkoliv v současnosti teprve pracujeme na komplexnějším modelu, který by vyloučil falešnou kauzální interpretaci některých koincidenzí a parciálních korelací, můžeme v souladu s naším pojetím vyslovit hypotézu, že primární strukturování mentálních obsahů ve vztahu k prvotní reprezentaci, která evokovala negativní emoci, významně ovlivňuje reprezentaci všech následujících situací této kategorie a jednání v nich.

Emoční prvek někdy přímo určuje nebo ovlivňuje strukturu určitého pojmu a tím mu dává subjektivní (často výrazně ovlivněný sociálními obsahy v komunikaci) hodnotící charakteristiku, dává mu valenci (pozitivní nebo negativní). Určitý

¹⁴ O zásadních důsledcích, které měla prvotní emoce spojená se zjištěním těhotenství na pozdější chování žen vůči dítěti se zmíníme dále.

¹⁵ Výzkumný soubor projektu ELSPAC je tvořen 5172 rodinami. Do projektu byli zařazeni rodiče, kteří očekávali narození dítěte v termínu 1.3.91-30.6.1992 s trvalým bydlištěm v městě Brně či okresu Znojmo. V prenatální fázi (v době cca 20 týdnů těhotenství matek) bylo kontaktováno více než 5600 těhotných žen v okrese Brno-město a více než 1600 žen z okresu Znojmo. Údaje o těhotenství jsme zjistili z příslušné gynekologicko-porodnické dokumentace. Ochota žen vyplňovat obsáhlé dotazníky v polovině těhotenství byla cca 70%-ní v Brně (v okrese Znojmo v této části studie více než 80%). Dotazníky byly rozesílány poštou. Šetření bylo opakováno ve 4. měsíci těhotenství, při porodu, v 6 a 18 měsících života dítěte, ve 3,5,7 a nyní 9 letech.

jev může u různých lidí vyvolat odlišnou emoci v závislosti na tom, jak je kauzálně interpretován a na základě jakého vztahového rámce je posuzován (Higgins, Strauman, Klein, 1986).

VÝZKUM 3

Například v naší práci (Tyrlík et al, 1995) jsme doložili rozdíly v mentální reprezentaci pojmu demokracie, které vyplývaly z toho, že její respondenti interpretovali v rámci schémat integrujících mentální reprezentace spojených s různou emoční valencí. Respondenti měli vyjádřit obsah pojmu demokracie. K vyjádření tohoto vysoce abstraktního pojmu užívali pojem svoboda (s obsahem volnost, neomezenost jedince) nebo pojem řád (s obsahem uspořádání společnosti, systém pravidel). Struktura pojmu demokracie byla zásadně odlišná u dvou skupin respondentů, ačkoliv shodně užívali některý z termínů svoboda nebo řád. Rozdíl spočíval v jejich odlišné emoční valenci.

V případě pojmu „svoboda“ byla:

- v prvním případě demokracie nebezpečná a nežádoucí, protože byla **dána volností a neomezeností chování jiných lidí**, kteří mohli respondenta ohrožit,
- ve druhém případě byla demokracie prospěšná a žádoucí, protože byla **dána volností a neomezeností respondenta samotného**.

V případě pojmu „řád“ byla:

- v prvním případě demokracie opět nebezpečná a nežádoucí, protože byla dána pojmem řád, který **umožňoval korekci chování jiných lidí**. Respondenti v tomto případě spíše vyjadřovali, že demokracie u nás v současnosti není, protože řád, kterým je dána, nedokonale potlačuje volnost chování jiných lidí, kterými se respondent cítil ohrožen.
- v druhém případě demokracie prospěšná a žádoucí, protože byla dána pojmem řád, který respondentovi zajišťoval **volnost a nezávislost**.

Skupiny se lišily v závislosti na tom, do jakého komplexního schématu měli jejich členové integrovány pojmy řád a svoboda v souvislosti s pojmem demokracie. Pro první byl pojem svoboda spojen se zápornou emoční valencí, zatímco pro druhou s kladnou valencí.

V procesu reprezentace může na základě návaznosti jednotlivých obsahů v rámci schémat dojít k vytvoření takové aktuální mentální reprezentace, která svým rozsahem zdaleka překračuje prezentovanou situaci.

Například, při výzkumu postojů k uživatelům drog jsme se setkali s následujícím jevem: Při prezentaci podnětu „narkoman“ v mnoha případech v průběhu reprezentace podnětu došlo k evokování dispozičních mentálních reprezentací krádež, které se v rámci mentálního modelu uplatnily jak v poziční formě, tak

ve formě představ. V rámci tohoto schématu může být napojen také obsah sebe-pojetí, který toto schéma vztáhne k já – například autobiografický obsah spojený s negativní emocí odkazující na krádež. Jinak řečeno, někteří tito lidé měli osobní zkušenost s krádeží – byli okradeni. Prezentovaný postoj těchto lidí vůči uživatelům drog byl více negativní nežli u těch, kteří si podnět uživatel drog reprezentovali například s hrožením vlastního zdraví nebo profesní kariéry. V obou případech, které se lišily v některých prvcích mentální struktury, byl tentýž prezentovaný objekt reprezentován jiným způsobem a výsledný mentální model byl jiný a vedl by patrně k odlišnému jednání. Ačkoliv obě skupiny neměly s uživateli drog téměř žádný kontakt, byl první skupinou podnět „uživatel drog“ reprezentován jako významnější, protože je v reprezentaci implikován nejen vztah k tomuto objektu, ale i mnoha dalším objektům, které sice nejsou prezentovány, ale spojují se mi s prezentovaným objektem v rámci reprezentace.

Kognitivní obsahy se mohou ovlivňovat s emocemi recipročně. Obsahy sebe-pojetí mohou být propojovány do schémat na základě toho, že vyvolávají podobné pozitivní nebo negativní emoce. Nebo naopak, jejich reprezentace může být provázena pozitivní nebo negativní emocí na základě toho, že jsou integrovány ve struktuře obecnějšího mentálního obsahu, který evokuje takové emoce. Případně mohou být součástí kognitivní struktury ve formě metafor, metonym nebo inherentních pojmů, které vymezují emoce (Kovecses, 1994). Zejména to platí pro neabstraktnější pojmy dobro a zlo, o nichž předpokládáme, že jsou obecnými dominantami reprezentace určité situace jako morální situace.

VÝZKUM 4

V našem výzkumu¹⁶ (Macek, Tyrlík, 2000) jsme tento jev zkoumali na vztahu sebe-posouzení a posouzení personální podoby kategorií dobra a zla, které jsme operacionálně vyjádřili posouzením pojmů „dobrý člověk a zlý člověk“. Vycházíme přitom z vývojových charakteristik, typických pro střední adolescenci: Na jedné straně již značná intelektuální potence spojená s tendencí využívat vysoce abstraktní pojmy z oblasti psychologické, sociální, morální a filozofické (Miller, 1989, Petersen, Leffert, 1992), na druhé straně důležitost a osobní významnost řešených problémů a značný egocentrismus hodnotících soudů (Dusek, Flaherty, 1981, Smollar, Youniss, 1985, Oosterwegel, 1992).

Při analýze jsme se zaměřili jednak na celkovou podobnost mezi sebehodnocením a hodnocením dobrého a zlého člověka, jednak na identifikaci významových dimenzí společného sémantického prostoru a na rozdíly v posouzení sledovaných pojmů v těchto dimenzích. Celková podobnost mezi profily nás informuje o po-

¹⁶ Výběrový soubor tvořilo 304 studentů ze čtyř gymnázií, z toho 154 dívek a 150 chlapců, 100 ve věku 14–15 let a 204 ve věku 16–18 let.

dobnosti bez ohledu na to, jakých charakteristik sledovaných pojmů se týká. Dimenzionální analýza nám umožní pochopit, v kterých dimenzích se sledované pojmy liší a určit také, jak se adolescenti vymezují k modalitním osobám. Výsledky jsme interpretovali separátně pro soubor dívek a chlapců.

STRUKTURA SPOLEČNÉHO VÝZNAMOVÉHO PROSTORU

Naším cílem je popsat společnou strukturu posuzovaných pojmů a následně porovnat vztahy mezi nimi z hlediska této struktury (Jejích emočního (hodnotících) i kognitivních dimenzí).

Tabulka č. 3: Faktorová struktura škál – rotovaná matice (nuly a desetinné čárky jsou pro přehlednost vynechány, tučně jsou vyznačeny korelace vyšší než 0,40).

Škála	I.	II.	III.	kom.
šťastný – nešťastný	528	344	287	0,48
silný – slabý	85	113	678	0,48
pasivní – aktivní	-312	-262	-567	0,49
neoblíbený – oblíbený	-776	-328	-130	0,73
průbojný – neprůbojný	-209	196	759	0,66
správný – nesprávný	898	213	106	0,86
příjemný – nepříjemný	834	311	110	0,8
špinavý – čistý	-518	-535	35	0,56
tvrdý – měkký	-596	-128	435	0,56
úspěšný – neúspěšný	242	645	361	0,6
prospěšný lidem – neprospěšný	852	208	143	0,79
schopný – neschopný	383	586	351	0,61
křivý – rovný	-727	-290	17	0,61
hezký – nehezký	150	743	-50	0,58
přátelský – nepřátelský	854	322	90	0,84
nadaný – nenadaný	252	665	124	0,52
morální – nemorální	871	201	1	0,8
významný – bezvýznamný	304	560	287	0,49
společ. angažovaný – neangažovaný	204	613	222	0,47
pravdivý – nepravdivý	885	166	71	0,82
cenný pro společnost – bezcenný	692	314	115	0,59
jemný – hrubý	855	233	-45	0,79
Variance (%)	38	17	10	

Dimenze společného sémantického prostoru byly stanoveny pomocí faktorové analýzy 22 škál sémantického diferenciálu, shodně použitých pro posuzování dvou modálních osob a při posuzování vlastního já. Záměrně jsme z procedury vyloučili škálu dobrý – špatný, která je obecně hodnotící. Škály tedy vstupovaly do faktorové analýzy u každého subjektu třikrát (matice 22 škál x 927 „pseudosob“). Na základě scree-testu (eigenvalue větší než jedna) byly extrahovány tři faktory (metoda hlavních komponent, rotace Varimax). Výsledky faktorové analýzy jsou uvedeny v tabulce 3.

První faktor vyčerpává 38% rozptylu. Spojuje tři aspekty hodnocení. S nejvyšším nábojem ho sytí „morální“ škály správný -nesprávný a pravdivý – nepravdivý. Také další škály s podobnou konotací mají významné zastoupení (rovný – křivý, čistý – špinavý). Dále jsou zde škály, které posouvají morálku do oblasti interpersonálních vztahů a vyjadřují prosociální orientaci (přátelský – nepřátelský, příjemný – nepříjemný, prospěšný – neprospěšný lidem). Zajímavé ovšem je, že takto pojatá mravnost na sebe váže i významy jemný – hrubý a měkký – tvrdý. Být morální v tomto pojetí tedy neznamená pouze zásadovost, ale i porozumění pro druhé a citlivost. Dimenzi posuzování, kterou tento faktor reprezentuje, jsme pracovně nazvali *morální hodnocení*.

Druhý faktor vyčerpává 17% rozptylu. Nejvyššími náboji ho saturují škály hezký – nehezký, nadaný – nenadaný, úspěšný – neúspěšný, společensky angažovaný – neangažovaný. Relativně menším nábojem se tu účastní také škály čistý – špinavý a schopný – neschopný. Sociální potence ve spojení s úspěchem a určitou „krásou“ směřuje k představě populárního a vlivného člověka. V tomto smyslu představuje faktor dimenzi *sociální úspěšnost*.

Třetí faktor, který vyčerpává 10% rozptylu, zahrnul s nejvyššími náboji škály průbojný – neprůbojný, silný – slabý, aktivní – pasivní a tvrdý – měkký. Síla a aktivita se tu spojuje do obrazu člověka, který jde razantně a přímočaře za svými cíli. Dimenze, která je tímto faktorem vyjádřena, byla nazvána *aktivní prosazování*.

VZÁJEMNÉ SOUVISLOSTI PŘI POSOUZENÍ „DOBŘÉHO ČLOVĚKA“, „ZLÉHO ČLOVĚKA“ A „JÁ“.

Pro potřeby další analýzy jsme pro každý z hodnocených pojmů vypočetli příslušné faktorové skóry (metodou regrese). Prostřednictvím korelací mezi faktorovými skóry můžeme zjistit, jak spolu u každého ze tří posuzovaných pojmů souvisí jednotlivé dimenze. Z výsledků je patrné, které dimenze jsou ovlivněny emočním (hodnotícím faktorem (v našem případě faktor č. I. Výsledky jsou zpracovány separátně pro dívky a chlapce (viz tabulka 4).

Tabulka č.4: Korelace mezi faktorovými skóry pro hodnocené pojmy

	F1-F2		F1-F3		F2-F3	
	dívky	chlapci	dívky	chlapci	dívky	chlapci
Dobrý člověk	421***	337***	91	55	78	-89
Zlý člověk	446***	251**	102	127	-86	-44
Já – sebeuposouzení	354***	55	69	38	56	-83
F1 – morální hodnocení, F2 – sociální úspěšnost, F3 – aktivní prosazování						
*** P < 0,05 ; ** p < 0,01; * p < 0,05						

Pro pojmy „dobrý člověk“ a „zlý člověk“ je obraz korelací mezi faktory podobný. V obou případech platí, že spolu signifikantně souvisí posouzení na škálách

morální hodnocení (první faktor) a sociální úspěšnost (druhý faktor). Korelace je kladná – je-li prototypická osoba posuzována jako mravná, je současně hodnocena jako úspěšná. Naopak – malá míra morálnosti se spojována s malým sociálním úspěchem. Pro posouzení vlastního já platí tento vztah pouze pro soubor dívek – u chlapců souvislost mezi morálním sebehodnocením a sebehodnocením úspěchu prokázána nebyla. Z výsledku je patrná vysoká pojmová návaznost pojmů jako např. „čistý“, „schopný“, „významný“ (viz korelace s faktory v tabulce) na obecnější pojmy dobro a zlo jak u chlapců, tak u dívek. U dívek je toto napojení (z hlediska četnosti ve skupině) častější (s rezervou můžeme říci významnější) než u chlapců.

Vztah mezi posuzováním sociálního úspěchu a aktivního sebezprosazování nebyl zjištěn. Podobně nebyl zjištěn vztah mezi posuzováním míry morálky a míry aktivního sebezprosazování. Výsledky u obou pohlaví jsou v tomto případě analogické.

VZÁJEMNÉ VZTAHY MEZI HODNOCENÍM „DOBŘÉHO ČLOVĚKA“, „ZLÉHO ČLOVĚKA“ A „JÁ“ VE SLEDOVANÝCH DIMENZÍCH

Korelace mezi hodnocením „dobrého člověka“, „zlého člověka“ a „já“ v dimenzi mravnost, v dimenzi sociální úspěch a v dimenzi sebezprosazování jsou zobrazeny v tabulce 5.

Tabulka č.5: Korelace faktorových skóreů mezi hodnocenými pojmy

	D-Z		D-J		Z-J	
	dívky	chlapci	dívky	chlapci	dívky	chlapci
F1: morální hodnocení	-194*	-518***	224**	166*	-285**	-267**
F2: sociální úspěch	-339***	-183*	90	92	-145	-53
F3: aktivní prosazení	-477***	-291***	207*	318***	-162+	24

Z výsledků vyplývá, že nejtěsnější souvislost je možné nalézt mezi hodnocením dobrého a zlého člověka. Signifikantní záporné korelace byly zjištěny u všech tří dimenzí i když jejich hodnoty se různí. U souboru chlapců je nejtěsnější vztah v dimenzi morálního hodnocení, u dívek v dimenzi aktivního prosazování. Také v dimenzi sociální úspěch souvisí hodnocení dobrého a zlého člověka těsněji u dívek než u chlapců.

Adolescentní sebehodnocení a hodnocení dobrého člověka spolu také souvisí. Signifikantní vztahy můžeme nalézt pro dvě dimenze – morální hodnocení (více pro dívky než pro chlapce) a aktivní prosazení (více pro chlapce). Posouzení sociální úspěšnost dobrého člověka a sebehodnocení v této dimenzi spolu nesouvisí.

Ještě méně signifikantních vztahů je mezi hodnocením zlého člověka a sebe sama. Týkají se hlavně dimenze morální hodnocení (záporná korelace).

Z těchto dat vyplývají tři zásadní věci: a) Opět se potvrzuje větší závislost pojmů vyjádřených faktorem „sociální úspěšnost“ a zde navíc faktorem „aktivní prosazení“ na pojmu dobro a zlo, b) morální hodnocení dívek je mnohem diferencovanější (v rámci skupiny) nežli morální hodnocení chlapců, c) aktivní prosazení u chlapců je těsněji navázáno na pojem „dobro“ a podílí se tak na vymezení tohoto pojmu (dobro) více než u děvčat.

POSOUZENÍ „DOBRÉHO ČLOVĚKA“, „ZLÉHO ČLOVĚKA“ A „JÁ“ DĚVČATY A CHLAPCI

Poněvadž jsme chtěli interpretovat také absolutní úroveň posuzování jednotlivých pojmů, použili jsme součtový skór, tj. průměrné hodnocení na škálách, které daný faktor ve významné míře sytí (např. pro faktor morální hodnocení jsme sečetli posouzení na třinácti relevantních škálách a součet podělili třinácti). Tímto způsobem jsme získali devět nových proměnných. Vypočtené skóry interpretujeme podle rozsahu původních škál. Průměrné skóry pro jednotlivé pojmy, pro chlapce a pro a dívky zvlášť, jsou uvedeny v tabulce 6.

Tabulka č. 6: Součtové skóry (průměry, směrodatné odchylky) pro soubor dívek a chlapců

	C.alfa	Dívky		Chlapci		t-test	p
		M	SD	M	SD		
Morální hodnocení							
Dobrý	0,73	4,27	0,36	4,2	0,4	1,637	
Zlý	0,79	1,84	0,48	1,96	0,51	-2,231	0,026
Já	0,78	4,02	0,46	3,85	0,53	2,998	0,003
Sociální úspěch							
Dobrý	0,71	3,79	0,53	3,65	0,51	2,39	0,017
Zlý	0,83	2,89	0,8	3,01	0,7	-1,32	
Já	0,75	3,9	0,53	3,77	0,59	2,09	0,03
Aktivní prosazení							
Dobrý	0,59	3,59	0,55	3,38	0,65	3,033	0,003
Zlý	0,58	3,52	0,78	3,74	0,75	-2,435	0,015
Já	0,67	3,37	0,79	3,45	0,74	-0,929	

V tabulce jsou rovněž uvedeny hodnoty t-testů pro posouzení rozdílů mezi průměry obou pohlaví. Tabulka 7 zase informuje o rozdílech v posouzení jednotlivých pojmů v rámci stejné dimenze. Graficky jsou průměrné skóry posouzení zobrazeny v obrázku 1.

Tabulka č. 7: Párové t-testy pro posouzení rozdílů hodnocení jednotlivých pojmů v rámci stejné dimenze

	D-Z		D-J		Z-J	
	dívky	chlapci	dívky	chlapci	dívky	chlapci
F1: morální hodnocení	39,20***	34,44***	7,13***	7,78***	-34,45***	-27,11***
F2: sociální úspěch	9,74***	8,36***	-2,54**	-2,42**	-11,89***	-10,02***
F3: aktivní prosazení	0,66	-3,91***	3,17**	-0,89	1,63	3,71***

V posouzení všech tří pojmů nacházíme u děvčat a chlapců stejné trendy. Nicméně, v úrovni (míře) přisuzovaných charakteristik jsou často signifikantní rozdíly.

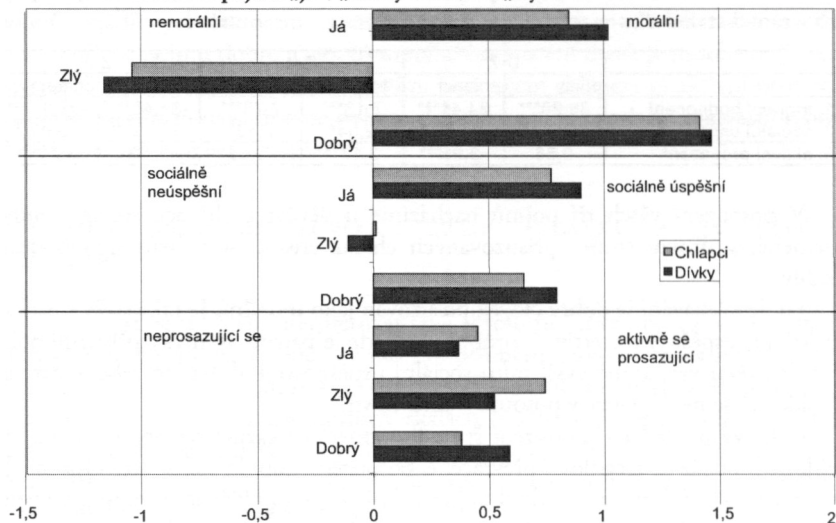
Podle očekávání je dobrý člověk posuzován jako morální. Je také spíše sociálně atraktivní (úspěšný) a asertivní (průbojný). I zde je patrné, že dívky přisuzují dobremu člověku významně vyšší míru sociální úspěšnosti a aktivního sebeprosazení, od chlapců se neliší pouze v posouzení mravnosti.

Celkový pohled na posouzení špatného člověka ukazuje na první pohled, že nejde jednoduše o zrcadlově převrácené posouzení dobrého člověka. Opačné je pouze v morální dimenzi – tedy u pojmů, o nichž předpokládáme, že jsou ve větší míře strukturovány a polarizovány podle emoční polarity pojmů dobro/zlo. Špatný člověk je výrazně hodnocen jako nemorální, děvčaty ještě ve větší míře než chlapci (signifikantní rozdíl).

Nicméně, špatný člověk je také současně posuzován jako aktivně se prosazující, podobně jako dobrý člověk. I když je trend u obou pohlaví stejný, chlapci hodnotí špatného člověka jako více se aktivně prosazujícího než dívky. V dimenzi sociální úspěch je špatný člověk hodnocen oběma pohlavími spíše neutrálně. Dívky se sice i zde signifikantně odlišují od chlapců (jejich posouzení je zápornější), vzhledem k významovému zakotvení škály je však tento rozdíl zanedbatelný.

Sami sebe (vlastní já) vidí adolescenti jako spíše morální (dívky více než chlapci), jako sociálně úspěšné (opět dívky ve větší míře než chlapci) a v celkově poněkud menší míře také jako aktivně se prosazující (chlapci poněkud více, ale rozdíl není signifikantní).

Graf 1: Posouzení pojmů „já“, „dobrý člověk“ a „zlý člověk“ ve třech dimenzích

SROVNÁNÍ POSOUZENÍ „DOBŘÉHO ČLOVĚKA“, „ZLÉHO ČLOVĚKA“ A „JÁ“

Z hodnot párových t-testů vyplývá, že největší rozdíly v posouzení můžeme najít pro pojmy dobrý člověk a zlý člověk v dimenzi morálky, podobně se výrazně liší posouzení mravnosti zlého člověka a vlastního já. Také diference v průměrném posouzení dobrého člověka a vlastního já je největší v dimenzi morálky. Výsledky potvrzují, že pojmy morální a dobrý (zlý) se do značné míry překrývají. Výsledky chlapců a dívek jsou tu analogické.

Jako sociálně úspěšné adolescenti v největší míře posuzují sami sebe, i když v absolutní hodnotě znamená vyjádření, že adolescenti se vnímají jako „spíše sociálně úspěšní“. Možná překvapivě zjišťujeme, že dobrý člověk je viděn o něco méně sociálně úspěšný (ale přesto stále spíše úspěšný), než je adolescentní sebeposouzení (signifikantní rozdíl pro obě pohlaví). Jak jsme již uvedli, o zlém člověku se nedá říci, že je podle adolescentů sociálně neúspěšný, rozdíl vzhledem k sebeposouzení a hodnocení dobrého člověka je však vysoce signifikantní.

Žádný rozdíl v trendech posouzení všech tří pojmů nenacházíme v dimenzi aktivní sebeprosazení. Dobrý člověk, zlý člověk i vlastní já jsou posuzováni jako „spíše aktivně se prosazující“. Přesto zde jsou určité rozdíly mezi děvčaty a chlapci. Pro chlapce se více aktivně prosazuje zlý člověk než dobrý, pro dívky v tom rozdíl není. Také diskrepance mezi sebeposouzením a posouzením zlého člověka je zde větší u chlapců – chlapci se vidí jako méně se prosazující, než to činí podle jejich

názoru zlý člověk, v sebehodnocení se zde však neliší od dobrého člověka. U dívek je situace opačná – jejich sebehodnocení vlastní aktivity se neliší od míry aktivity zlého člověka, zlý člověk a dobrý člověk se však podle nich v aktivním sebeprosazování velmi podobají.

Přestože jsou empiricky extrahované dimenze závislé na vstupních položkách sémantického diferenciálu (byly vybrány a v mnoha výzkumech prověřovány z hlediska Osgoodových tří dimenzí sémantického prostoru), velmi dobře vystihují stránky morálního jednání:

- a) obecné dobré a zlé a jim podřízené, specifické hodnotící pojmy vyjadřující modalitu interpersonálních vztahů (přátelskost, prospěšnost) a interpersonálního chování (hrubý, tvrdý) b) sociální úspěch, které jsou doplněny c) silou a aktivitou.
- Můžeme předpokládat, že za touto empirickou strukturou sebehodnocení stojí tyto vysoce abstraktní obsahy jako významné hodnoty.

VÝZKUM 5

Ve výše prezentované studii jsme empiricky vymezili společné faktory sebepojetí a vysoce abstraktních pojmů „dobrý člověk“ a „zlý člověk“. Přes operacionální redukci předpokládáme, že tyto popsané dimenze relativně významně vymezují společnou strukturu těchto mentálních obsahů, to znamená jejich vztah k dalším pojmům, které se významně podílejí při jednání v konkrétních kategoriích situací.

V rámci následující studie (Tyrlik, Macek, 2002b) zjišťujeme, nakolik se tyto obecné hodnotící obsahy podílejí na volbě řešení určité morální situace, a jak a nakolik ovlivňují morální zdůvodnění tohoto řešení. Řešení situací bylo v kontextu Kohlbergova modelu morálního vývoje, abychom současně mohli z tohoto hlediska empiricky ověřit vztahy mezi jednotlivými úrovněmi a stupni tohoto modelu.

- Tento výzkum navazuje na předešlý a částečně vychází ze stejných dat. Zejména byla použita struktura společného sémantického prostoru „sebehodnocení“, posouzení „dobrého“ a „zlého“ člověka¹⁷.

Dále byla respondentům předložena následující situace (Rest, 1997): Banda únosců unesla syna podnikatele, který vydělával mnoho peněz úspěšnými obchody. Banda požaduje obrovské výkupné. Otec je připraven výkupné zaplatit, ale policie zasahuje a brání mu v tom. Chlapec tak není osvobozen a je po nějakém čase nalezen mrtev.

Respondentům bylo nabídnuto osm odpovědí vyjadřujících zdůvodnění řešení této situace V prvních čtyřech případech je zdůvodněn souhlas s postupem policie,

¹⁷ Výběrový soubor byl totožný se souborem u výzkumu 4.

v 5. – 8. je zdůvodněn nesouhlas s tímto postupem. Zdůvodnění odpovídala stupňům morálního vývoje podle Kohlberga (1984) (arabská číslice stupeň a římská úroveň morálního vývoje)

1) Rozhodnutí policie je správné. Život rukojmího byl obětován ve jménu příští bezpečnosti druhých lidí. II/4

2) Rozhodnutí policie je správné, protože kdyby byl rukojmí osvobozen, únosci by určitě zaútočili znovu. I/2

3) Rozhodnutí policie je správné, v této době je celá společnost terorizována hrozbami vyděračů. II/3

4) Rozhodnutí policie je správné, jelikož není možné zůstat nestranný tváří v tvář vážnému zločinu. III/1

5) Rozhodnutí je chybné, protože nemají právo rozhodovat o životě rukojmího. II/4

6) Rozhodnutí je chybné. Základní principy spravedlnosti nemohou být udržovány na úkor lidského života. III/1

7) Rozhodnutí je chybné. Není možno být tak necitlivý k žalu rodiny nad ztrátou chlapcova života. II/3

8) Rozhodnutí je chybné, protože policie by stejně mohla zločince chytit. I/2

RESPONDENTI UVÁĎELI MÍRU SOUHLASU/NESOUHLASU S KAŽDÝM Z TĚCHTO ZDŮVODNĚNÍ NA PĚTIBODOVÉ ŠKÁLE.

VLIV DOMINANTNÍCH ABSTRAKTNÍCH POJMŮ NA ŘEŠENÍ SITUACE

Rozptýl každé z proměnných, které vyjadřují, jak adolescenti posoudili řešení dilema a zdůvodnění tohoto řešení, vyjadřuje (vedle chybového rozptýlu):

- jak míru souhlasu/nesouhlasu s postupem policie obecně,
- tak také míru souhlasu/nesouhlasu s uvedeným zdůvodněním.

Abychom odfiltrovali souhlas/nesouhlas respondenta s postupem policie, nezávislý na zdůvodnění, vypočítali jsme součtové proměnné pro položky vyjadřující souhlas a nesouhlas, a ty pak použili jako regresní faktory na jednotlivé položky. Předpokládáme, že takto vysvětlený rozptýl vyjadřuje vliv obecných hodnotících pojmů a hodnot na řešení dilema při takové reprezentaci situace, která odpovídá dané položce. Z následujících hodnot je patrné, že podíl těchto obecných obsahů na řešení situace je velmi vysoký. Z toho můžeme usuzovat, že poměrný vliv kognitivních struktur určujících morální usuzování (ať již bereme v úvahu Kohlbergův model nebo jakýkoliv jiný) je poměrně malý.

- Takto vysvětlený rozptyl činil:
- Položka 1 58,3% Položka 5 66,0%
- Položka 2 63,8% Položka 6 67,2%
- Položka 3 70,9% Položka 7 58,3%
- Položka 4 59,7% Položka 8 56,0%

Vypočítaná regresní rezidua jsme využili jako nové proměnné pro další zpracování.

Z tabulky č. 8 korelací regresních reziduí je patrná změna. Zatímco před regresí proměnné vzájemně vysoce korelovaly, a to v rámci skupin souhlasu a nesouhlasu kladně a napříč těmito skupinami záporně, po regresi jsou výsledné proměnné napříč skupinami zcela nezávislé a v rámci těchto skupin jsou korelace opět převážně vysoce signifikantní, ale záporné.

Skupina souhlasných položek po regresi je na skupině nesouhlasných položek po regresi nezávislá. Je to pozoruhodné proto, že tyto položky vyjadřují shodná stádia morálního vývoje podle Kohlberga a měly by tedy v párech korelovat. Jestliže tomu tak není, pak můžeme předpokládat, že po odfiltrování vlivu emočně polarizovaných centrálních abstraktních obsahů se zde uplatňují ještě další strukturální faktory, které jsou nezávislé. Porovnáním obsahu položek můžeme abstrahovat centrální společné pojmy pro obě čtveřice zdůvodnění. I když vypustíme explicitní vyjádření souhlasu a nesouhlasu s postupem policie, zjistíme rozdíl mezi skupinami položek 1-4 a 5-8. Zatímco u první čtveřice je nadřazen **zájem společnosti** nad zájem jedince (život rukojmího), ve druhé skupině zdůvodnění je nadřazen **zájem jednotlivce**. Ze vztahů našich položek můžeme usuzovat, že tyto dva pojmy, tedy zájem jednotlivce a zájem společnosti nejsou reprezentovány jako protikladné, ale jako vzájemně nezávislé.

Tabulka č. 8 Korelace mezi položkami

• Pol.	• 1	• 2	• 3	• 4	• 5	• 6	• 7	• 8
• 1		• ,554**	• ,468**	• ,445**	• -,546**	• -,590**	• -,444**	• -,432**
• 2	• -,171**		• ,586**	• ,404**	• -,448**	• -,434**	• -,284**	• -,339**
• 3	• -,501**	• -,266**		• ,597**	• -,514**	• -,452**	• -,312**	• -,337**
• 4	• -,343**	• -,559**	• -,156**		• -,450**	• -,449**	• -,288**	• -,331**
• 5	• ,084	• ,009	• -,102	• ,002		• ,665**	• ,452**	• ,440**
• 6	• -,061	• ,020	• ,059	• -,014	• -,033		• ,517**	• ,431**
• 7	• -,058	• ,020	• ,009	• ,028	• -,445**	• -,285**		• ,462**
• 8	• ,028	• -,041	• ,031	• -,015	• -,434**	• -,525**	• -,254**	•
	• Původní proměnné				• Proměnné po regresi			

Z porovnání míry souhlasu s jednotlivými zdůvodněními je patrný rozdíl mezi muži a ženami u původních proměnných před regresí. Ženy ve všech případech signifikantně více souhlasily s postupem policie než muži v položkách, které vyjadřovaly nesouhlas s řešením situace, tedy v položkách, které primárně zdůrazňovaly zájem konkrétního jednotlivce – ohroženého člověka. Muži, vyjma položky č. 2, vždy signifikantně více souhlasili s postupem policie než ženy v položkách, které vyjadřovaly souhlas s postupem policie, tedy v položkách, které primárně zdůrazňovaly zájem společnosti.

Z porovnání hodnot po regresí (tabulka 9), u nichž je potlačena váha řešení dané situace a zdůrazněn obsah jednotlivých argumentů je patrné, že signifikantní rozdíl mezi muži a ženami se vyskytnul jen u dvou položek. U položky **druhého stupně konvenční úrovně** (položky 1) v případě důrazu na zájem společnosti, kdy u žen byla zjištěna nižší míra souhlasu než u mužů a u položky vyjadřující postkonvenční úroveň, která upřednostňovala zájem ohroženého jedince. V tomto případě jsme zjistili vyšší míru souhlasu u žen než u mužů. V případě dalších položek nejsou rozdíly mezi muži a ženami signifikantní.

Tabulka č. 9 Porovnání mužů a žen u jednotlivých položek

Položka		N	Položky po regresí				Položky před regresí			
			M	SD	F	Sig.	M	SD	F	Sig.
1	Ženy	152	-0,18	0,96	10,476	0,001	1,52	0,85	23,689	0
II/4	Muži	153	0,18	1,01			2,08	1,16		
2	Ženy	152	0,1	1,02	3,391	0,067	2,32	1,03	2,993	0,085
I/2	Muži	153	-0,11	0,97			2,55	1,24		
3	Ženy	152	0,05	0,86	0,791	0,374	2,31	1,09	6,11	0,014
II/3	Muži	153	-0,05	1,12			2,64	1,24		
4	Ženy	152	0,03	0,95	0,236	0,627	2,7	1,1	6,189	0,013
III/5	Muži	153	-0,03	1,05			3,02	1,14		
5	Ženy	155	-0,05	1,03	0,73	0,394	4,14	1,02	5,12	0,024
II/4	Muži	152	0,05	0,97			3,86	1,19		
6	Ženy	155	0,14	0,93	6,458	0,012	4,37	0,82	18,32	0
III/5	Muži	152	-0,14	1,05			3,86	1,24		
7	Ženy	155	-0,04	0,87	0,374	0,541	4,03	0,93	5,06	0,025
II/3	Muži	152	0,03	1,12			3,76	1,1		
8	Ženy	155	-0,04	0,94	0,584	0,445	4	1,06	4,106	0,044
I/2	Muži	152	0,04	1,06			3,73	1,25		

Výsledky potvrdily naše očekávání. Ukazuje se výrazný rozdíl mezi řešením situace a jeho zdůvodněním. Respondenti byli primárně ochotni akceptovat důvody, které vedly k pro ně přijatelnému řešení situace. Naopak na úrovni kognitivního

zdůvodnění se uplatnil ve větší míře, ale ne plně, Kohlbergův předpoklad univerzality vývojových stupňů, ovšem s pozoruhodnou výjimkou na hranici konvenční a postkonvenční úrovně. Dvě položky odkazující na 4 a 5 stupeň i po regresi vysoce signifikantně diferencovaly mezi muži a ženami z hlediska zájmu konkrétního ohroženého jednotlivce a společnosti.

EFEKT POJETÍ DOBRA A ZLA VE VZTAHU K SEBEPOJETÍ NA ÚROVEŇ ŘEŠENÍ MORÁLNÍHO DILEMA

- Pomocí faktorové analýzy jsme odhadli faktory, které se uplatnily při posuzování položek podle uvedeného zdůvodnění, nezávisle na souhlasu nebo nesouhlasu s řešením (položky po regresi). Na základě výše uvedených zjištění o nezávislosti dvou skupin položek jsme očekávali model se dvěma faktory, opačně korelujícími s proměnnými pro prekonvenční a konvenční úroveň. Tento model měl ovšem zcela neuspokojivé komunality pro tři proměnné. Teprve model se čtyřmi faktory byl zcela uspokojivý. Čtyři faktory společně vyčerpávaly 76,6%. Po transformaci prostřednictvím metody varimax vyčerpávaly jednotlivé faktory vyrovnaně od 20% do 18% celkového rozptylu (tabulka 10).

Tabulka č. 10 Faktorová matice

• Položka	• Faktor 1	• Faktor 2	• Faktor 3	• Faktor 4	• Komunalita
• 8	• -966				• ,949
• 6	• ,708			• ,200	• ,575
• 4		• -,897			• ,815
• 2		• ,862			• ,757
• 3			• ,857		• ,738
• 1			• -,836		• ,731
• 7				• -,955	• ,926
• 5	• ,374		• -,215	• ,673	• ,641

Jednotlivé faktory můžeme pojmově zakotvit jak z hlediska teoretického vymezení morálního vývoje, tak z hlediska centrálních pojmů jednotlivých položek.

- 1.F (nesouhlas) prekonvenční – postkonvenční (nadřazení života jedince)
- 2.F (souhlas) postkonvenční – prekonvenční (nadřazení zájmu společnosti)
- 3.F (souhlas) konvenční 4 – konvenční 3 (nadřazení zájmu společnosti)
- 4.F (nesouhlas) konvenční 3 – konvenční 4 (nadřazení života jedince)

- U obou skupin položek je vždy jeden vektor orientován od nižšího stupně k vyššímu stupni konvenční úrovně, zatímco druhý od prekonvenčního k postkonvenčnímu
- Ačkoliv jsme předpokládali vliv věku na preferenci jednotlivých zdůvodnění, respektive na přechod od nižší úrovně k vyšší, faktory signifikantně nekorelují s věkem, vyjma velmi slabé korelace u mužů v případě třetího faktoru $r=0,142$, $p=0,043$ $n=148$.

Devět proměnných získaných faktorovou analýzou proměnných sebeposouzení, posouzení dobrého člověka a zlého člověka jsme použili jako nezávislé proměnné pro krokovou lineární regresní analýzu na závislé proměnných, kterými byly čtyři faktory získané faktorovou analýzou regresních reziduí osmi položek zdůvodnění řešení dilematické situace. Aspekty sebepojetí byly při výběru regresních faktorů upřednostněny (tabulka 11).

Tabulka č. 11 Regresní koeficienty

• Faktor	• Pohlaví	• Faktor • Já • Zlý člověk • Dobrý člověk	• Vysvětlény rozptyl	• d.f.	• F	• p	• β
• 1 Pr-Po	• Ž	• F2 zlý čl.	• 4%	• 1	• 5,47	• 0,021	• 0,201
• nesouhl.	• M	• -					•
• 2 Po-Pr	• Ž	• -					•
• souhl.	• M	• F3 zlý čl.					• 0,252
		• F3 dobrý čl.	• 7,9	• 2	• 5,79	• 0,004	• 0,211
• 3 K ₁ -K ₃	• Ž	• -					•
• souhl.	• M	• F3 já	• 4,6%	• 1	• 6,49	• 0,012	• -0,213
• 4 K ₃ -K ₄	• Ž	• F3 dobrý čl.	• 7,4	• 1	• 10,44	• 0,002	• -0,273
• nesouhl.	• M	• F2 zlý čl.	• 3,1	• 1	• 4,35	• 0,04	• 0,175

Z přehledu v tabulce je patrné:

- Přestože byly faktory sebepojetí upřednostněny, jako prediktor se uplatnil pouze III. faktor, a to pouze v jednom případě u mužů.
- Jako prediktory uplatnily pouze faktor II. (sociální úspěšnost – určen pojmy: hezký, nadaný, úspěšný, společensky angažovaný, schopný, významný) a faktor III. (aktivní sebeprosazování – určen pojmy: průbojný, silný, aktivní, tvrdý).

- U mužů se tyto prediktory uplatňují zejména u faktorů, které jsou tvořeny položkami, v nichž obsahově dominuje **zájem společnosti**, zatímco
- u žen se tyto prediktory signifikantně uplatňují **pouze** u faktorů, které korelují s položkami, v nichž je obsahově dominantní **zájem ohroženého jednotlivce**.
- U obou faktorů korelujících s nesouhlasnými položkami se uplatnil druhý faktor posouzení zlého člověka.
- U obou faktorů korelujících se souhlasnými položkami (u mužů) se uplatní třetí faktor

U mužů:

- se jako prediktor přechodu od 3.stupně ke 4. stupni konvenční úrovně uplatnil faktor **sebepojetí aktivní sebeprosazování**. Vyšší úroveň morálního zdůvodnění více užívali hoši, kteří sebe posuzovali jako silnější, aktivnější a průbojnější.
- U téhož přechodu se v případech zdůvodnění upřednostňujících zájem ohroženého jednotlivce s menším koeficientem uplatnil faktor **sociální uplatnění zla**. Vyšší úroveň morálního zdůvodnění více užívali hoši, kteří posuzovali zlé jako úspěšnější, schopnější, významnější a nadanější.
- Při vysvětlení přechodu od prekonvenční úrovně k postkonvenční úrovni se v případech zdůvodnění upřednostňujících zájem společnosti uplatnil model tvořený záporným nábojem faktorů **aktivní sebeprosazování zlého a aktivní sebeprosazování dobrého**. Vyšší úroveň morálního zdůvodnění více užívali hoši, kteří posuzovali zlé i dobré jako slabší, pasivnější a méně průbojné.

U žen:

- se jako prediktor přechodu od prekonvenční k postkonvenční úrovni uplatnil faktor **sociální uplatnění zla**. Vyšší úroveň morálního zdůvodnění více užívaly dívky, které posuzovaly zlé jako úspěšnější, schopnější, významnější a nadanější.
- Při vysvětlení přechodu od 3.stupně ke 4. stupni konvenční úrovně se záporným nábojem uplatnil faktor **aktivní sebeprosazování dobrého**. Vyšší úroveň morálního zdůvodnění více užívaly dívky, které posuzovaly dobré jako slabší, pasivnější a méně průbojné.

Naše metodika se poněkud liší od tradičního přístupu ke zkoumání morálního vývoje. V původních pracích Kohlberga a jeho následovníků je respondentům prezentováno morální dilema a oni sami prezentují své řešení a zdůvodnění.

V našem výzkumu jsme použili škálování míry souhlasu s řadou řešení a zdůvodnění, která byla respondentům předložena. Nesporným omezením tohoto postupu je schematičnost s stručností vyjádření jednotlivých položek. Proto jsme byli v případě některých položek na pochybách při ověřování jejich validity vzhledem k teoretickému vymezení jednotlivých stádií morálního vývoje podle Kohlberga. Přesto překvapivě zjištění, že velmi uspokojivá faktorová struktura položek nesledovala tradiční pojetí postupného vývoje, nemůžeme jednoduše považovat za pouhý artefakt.

Pozoruhodná je také zjištěná nezávislost faktorů, o nichž předpokládáme, že vyjadřují efekt dvou obsahových domén mentální struktury: a) zájmu jednotlivce b) zájmu společnosti, a zjištění, že u vývojových přechodů, ovlivněných zájmem jednotlivce, se uplatnil zejména faktor sociální úspěšnosti, zatímco u vývojových přechodů ovlivněných zájmem společnosti se uplatnil faktor síly a aktivity.

REPREZENTACE KAUZALITY

Jedinec si utváří komplexní mentální model prezentované situace, který zahrnuje nejen mentální reprezentace jednotlivých objektů, ale výsledný model současně již také zahrnuje vztahy daného objektu k sebepojetí (já) a k jiným objektům. Předpokládáme, že některé vztahy mezi jevy jsou reprezentovány přímo propozičními obsahy, ale jedinec musí jednat také v řadě komplexnějších situací, kde vztahy mezi prvky jsou historicky mnohem variabilnější. Tato mentální aktivita, a v rámci jednání také behaviorální aktivita, umožňuje porozumění prostředí a tím i adaptaci organismu. Stejně jako mentální modely nejsou vzhledem k reprezentovaným objektům homomorfní, tak také postihují vztahy mezi prvky určité situace pouze pravděpodobnostně. Můžeme hovořit o přisuzování (atribuci) kauzálních vazeb mezi objekty (Heider, 1958; Weiner, 1992).

Reprezentace příčinných vazeb v rámci situace, tedy přisouzení (atribuce) příčiny změny jevů, je předpokladem jednání. Porozumění tomu, jak spolu jevy vzájemně souvisejí, je nutným podkladem pro vytvoření plánu jednání a efektivní aktivitu v jeho průběhu, která má vést ke změně (transformaci) dané situace.

Příčinné vazby v rámci mentálního modelu, který určuje zaměření aktivity subjektu, tedy nejsou pouze funkcí prezentované situace, ani pouze mentální konstrukcí, ani nejsou dány sociálními obsahy sdílenými v interpersonální interakci, zejména komunikaci. Jsou vždy integrací všech těchto faktorů v procesu jednání.

Ačkoliv funkce myšlení a usuzování umožňuje jedinci aktivně ovlivnit model kauzálních vztahů určité situace, přesto můžeme předpokládat, že tyto kauzální vazby jsou ve velké míře určeny dispozičními obsahy. Tyto reprezentace se pak projeví podobnou povahou kognitivního zpracování celých kategorií situací, takže můžeme hovořit o *atribučních stylech* (Weiner, 1992).

Fritz Heider (1958) rozlišil tři základní okruhy příčin u výkonových situací. Dva – **schopnosti a úsilí** jsou imanentní člověku a jsou spojeny s jeho jáskou strukturou. Třetí je spojen s prostředím nebo povahou úkolu. Tato trojice je doplněna **štěstím** jako objektivě nespecifickou příčinou. Tyto kategorie příčin byly v rámci různých teoretických konstruktů vyjádřeny z hlediska integrálního spojení s jedincem jako protiklady na dimenzi internalita – externalita, z hlediska ovlivnitelnosti jedincem na dimenzi ovlivnitelnost – neovlivnitelnost (Rotter, 1966; Kelly, 1955; Heider, 1958) a z hlediska stability připisování určité příčiny v čase a obecného uplatnění určité příčiny v různých kategoriích situací (Weiner, 1992; Peterson, Seligman, 1984).

Bylo by nesprávné přistupovat k těmto kategoriím nebo dimenzím popisně, bez vztahu k dynamickému procesu, v němž se uplatňují. Například v případě, že někdo poraní druhého člověka na honu střelou z pušky, nelze v případě, že si střelec splete člověka s jelenem a záměrně vystřelí, z pozice vnějšího pozorovatele tvrdit, že reprezentovaná příčina je internální, zatímco v případě, že puška „vystřelila sama“, nelze tvrdit, že příčina je nutně reprezentována jako externální. Situace nemusí být reprezentována s jednou kauzální vazbou. Například jedinec může připisovat příčinu dopravní nehody, na níž se podílel, jak nesprávné jízdy druhého účastníka nehody, špatné kvalitě silnice, tak současně své vlastní únavě a tomu, že si před jízdou důkladně nezkontroloval svůj automobil.

Za internální příčinu můžeme považovat spíše za takový obsah, který je součástí struktury já, nežli objekt nebo jev, který je „fyzicky“ spojen s člověkem, ačkoliv v tomto případě nemůžeme „hranici kůže“ zcela pominout. Podobně je třeba přistupovat k ovlivnitelnosti. Nelze říci, že v případě klidného střelce byla situace ovlivnitelná, zatímco ten, kterému se třásla ruka, ji ovlivnit nemohl. Také k ovlivnitelnosti je tedy třeba přistupovat z pohledu subjektu, neboť důsledky pro já (sebepojetí a sebehodnocení) budou jiné, považuje-li se za aktivního činitele v uvedené situaci, nebo ne. Můžeme hovořit o přijetí odpovědnosti. Reprezentace pravděpodobnosti, že jedinec svou aktivitou dosáhne žádoucí změny situace, je významnou determinantou jednání. Např. jednání rodiče v situaci, kdy jeho dítě bere drogy je jiné, jestliže situaci považuje ze své strany za ovlivnitelnou, nežli v případě, že se jeho posouzení situace blíží k opačnému pólu dimenze.

Dimenze stabilita a obecnost vyjadřují spíše funkční variabilitu reprezentace. Z hlediska adaptace proti sobě na jedné straně stojí nutnost řešit mnoho běžných životních situací na základě jednoduchých připravených kognitivních schémat, která umožňují aplikovat stejné instrumentální prostředky, na druhé straně stojí nutnost řešit vysoce významné situace optimálním způsobem na základě podrobné explorační jedinečných podmínek prezentované situace.

Specifickým případem relativně vyhraněného atribučního stylu jsou kauzální vazby v rámci mentálních modelů lidí, kteří vykazují patologické deprese. Část lidí s poruchami emocionality – depresivních – vykazují specifický atribuční styl, pro

který je charakteristická vysoká internalita, obecnost, trvalost a neovladatelnost (Peterson, Seligman, 1984). Tito depresivní pacienti také deklarují konzistentně špatné sebepojetí, tj. připisují si sociálně málo žádoucí vlastnosti (Beck, 1967). Patrným kognitivním problémem této skupiny lidí¹⁸ je dlouhodobá reprezentace jejich nejružnějších životních situací s významnou kauzální vazbou na obsahy spojené s já, jejichž prostřednictvím nejsou schopni danou situaci pozitivně ovlivnit.

Jestliže mentální model dané situace zahrnuje příliš neurčitosti, nemusí být cílem aktivity bezprostředně dosažení určité cílové transformace dané situace, ale zdokonalení mentálního modelu (lepšímu porozumění). Jedinec experimentálně mění některé prvky podnětové situace tak, aby kauzální model situace upřesnil. Známým příkladem tohoto jevu jsou děti (ale i dospělí), které musí všechno rozmontovat, aby poznaly „jak to funguje“. Můžeme předpokládat, že v situaci, která je závislá na chování neznámých lidí, může jedinec teprve na základě interakce s těmito lidmi vytvořit takovou reprezentaci těchto lidí v rámci dané situace, která mu umožní vytvořit si uspokojivý dynamický model této situace, zahrnující antipace jednání dalších lidských činitelů.

Příkladem takové situace může být „věžňovo dilema“. Vězeň si vytváří reprezentaci svého spoluvězně, na základě níž anticipuje jeho chování, pouze podle sebe – chce se také dostat co nejdříve z vězení ven a volí mezi stejnými možnostmi za stejných podmínek. Pokud by měl možnost vytvořit si na základě prezentace druhého vězně v jiných situacích komplexnější reprezentaci (třeba takovou, že se kolega s velkou pravděpodobností nepřizná), pak je vytvoření plánu jednání mnohem jednodušší a jednoznačnější. Pokud takovou zkušenost s druhým vězněm nemá, musí na jeho chování usuzovat na základě obecných schémat (například pojmu „vězeň“)

Podobná situace se uplatňuje v životě velmi často. Musíme někomu svěřit klíče od bytu, aby zalil květiny, musíme občas někomu svěřit na nějakou dobu svoje malé dítě. Málokdy se v takové situaci obrátíme na náhodného kolemjdoucího na ulici. Někdy máme na základě pozorování a (spíše přirozených nežli záměrných) experimentů zjištěno, že pravděpodobnost přežití květin je zásadně vyšší nežli pravděpodobnost, že tento člověk způsobí vykradení bytu, ale ve většině případů pouze předpokládáme, že soused bude dělat v našem bytě totéž, co my bychom dělali v jeho – tedy zalije květiny a pečlivě za sebou zamkne.

Situace, v níž se rozhodujeme mezi tím, zdali svěříme klíče solidně vypadajícímu sousedovi nebo necháme květiny pojit suchem, ovšem není morální situací. Soused o našem dilema nemá tušení. Taková situace snad může mít z hlediska rozhodujícího se jedince morální kvalitu tehdy, jestliže nepožádá o takovou službu

¹⁸ Ovšem ne všech lidí trpících patologickou depresí, protože toto onemocnění má více forem s různou etiologií.

sousedku, která mu v minulosti vedle zalévání květin přečetla všechnu korespondenci. Takový člověk může anticipovat relativně závažné důsledky pro sousedku, vyplývající z jeho jednání. Přesto jsou z morálního hlediska mnohem podstatnější situace, v nichž je druhý člověk záměrně vystavován situacím, které mají přinést informace, na jejichž základě je možno lépe anticipovat chování takového jedince v různých situacích. V některých případech je sice takové „experimentování“ do jisté míry řešeno konvencemi (například pracovní vztahy, přijímací zkoušky na školy), takže ani „experimentátor“ ani „objekt“ neposuzuje takové jednání jako morální, ale v mnoha případech je takové jednání sociálně tolerovanou bezohledností (například některé formy marketingu), v jehož důsledku jsou lidé sice „pouze“ obtěžováni, ale které se postupně stává konvencí.

Prvky situace, které subjekt reprezentuje ve vzájemné kauzální vazbě, patří v rámci reprezentace dané situace k centrálním, protože na nich je často postaven plán jednání. Z hlediska struktury já jsou významné hned třikrát.

- je pro jedince více či méně důležité dosáhnout požadované změny situace (ukrojit si chleba, přesvědčit někoho),
- obsahy reprezentující příčiny jsou více – či méně významné z hlediska já,
- jedinec více či méně může a dokáže svého cíle dosáhnout.

Druhý a třetí bod je těsně spojen s atribucí. Obsahy, které subjekt reprezentuje jako internální jsou zpravidla mnohem těsněji spojeny s já nežli externální. Jejich evokování v procesu reprezentace je provázáno emocí, jejíž modalita je ovlivněna průběhem jednání. Reprezentovaná ovlivnitelnost určuje anticipovanou pravděpodobnost, že subjekt dosáhne svého cíle, tedy že se situace změní žádoucím způsobem. Tedy – že emoce spojené s obsahem vyjadřujícím příčinu i emoce spojené dosažením cíle (například uspokojením potřeby) budou pozitivní.

Reprezentace situace se mění v průběhu jednání, a to nejen v závislosti na tom, jak se mění v důsledku aktivity jedince situace samotná, ale také v důsledku toho, že pozměněná situace je prezentována dodatečnými znaky, které umožňují doplnit a upřesnit původní model.

Vedle toho se může model situace měnit také v závislosti na úspěšnosti dosahování cíle. Ačkoliv, jak jsme uvedli výše, emoce mají historicky informační a regulační funkci, *experimentálně se ukazuje, že v některých případech je kognitivní zpracování i celé jednání jaksi „samoúčelně“ směřováno k regulaci emocí.* Na základě reprezentace situace, mentálního modelu – plánu jednání jedinec může ovlivnit modalitu a intenzitu vyvolaných emocí. Lidé jsou motivováni k pozitivnímu sebehodnocení a v zájmu toho mění své chování a názory, aby sami sebe viděli v pozitivním světle (Tesser, 1986). Jedinec může také při neúspěchu dodatečně upravit mentální model svého proběhlého jednání, včetně reprezentovaných

příčinných vazeb. V běžné řeči se často užívá vyjádření „On si *nepřipouští*, že je odpovědný (že za to může)...“.

Weiner (1986) dokládá souvislost mezi atribucí příčin a hrdostí, kterou můžeme považovat za projev pozitivní emoce. Tento jev je někdy nazýván „hedonická chyba“. Lidé spojují úspěch spíše se sebou samými (vlastní schopnosti nebo úsilí), kdežto neúspěch spojují spíše s prostředím (nepříznivé podmínky, těžký úkol, smůla).

Inference kauzálních vazeb z reprezentované situace nebo jejich přisuzování, ať již spojených s určitými obsahy, nebo záměrnou myšlenkovou a imaginativní manipulací s tímto modelem je tedy jeden z klíčových momentů jednání.

Bude-li v rámci mentálního modelu situace například hlavní příčinou takový prvek, který považuje za neovladatelný, můžeme předpokládat, že se takovému jednání vyhne (Weiner, 1992), protože neovladatelná situace neúměrně zvyšuje pravděpodobnost nežádoucích důsledků. Přitom převzetí odpovědnosti je jedním z požadavků na morální jednání nejen morálních filosofů (Ripstein, 1994), ale také common sense. Z našeho hlediska spočívá vyšší úroveň morálního rozhodování nejen na překonání zákona, ale na překonání poměřování dobrých a zlých důsledků uvědoměním si morálních dominant situace.

VÝZKUM 6

Předpokládáme, že řešení morální situace je do značné míry závislé na konkrétních obsazích, a to zejména z hlediska míry jejich napojení ve struktuře sebepojetí. Předpokládáme, že jinak jednal v situaci Heinzova dilema mladý člověk, který neměl zkušenost s prožitkem beznaděje v konfrontaci s fatálním onemocněním někoho blízkého, jinak by jednal někdo, kdo byl někdy nespokojen se zdravotní péčí o svou matku a jinak by jednal samotný Heinz. Vedle variability těchto emočních dominant sebou reprezentace dané situace subjektem nese také (výše zmíněné) atribuční charakteristiky nebo tendence, které v důsledku mohou ovlivnit, které řešení bude anticipováno subjektem jako optimální, bez ohledu na to, zdali situace dopadne pro subjekt úspěchem nebo neúspěchem. Cílem této práce bylo ověřit souvislost mezi volbou nebo preferencí určité kategorie zdůvodnění a subjektivní tendencí v připisování kauzality.

Empirické řešení uvedeného problému jsme prováděli v rámci širšího výzkumu¹⁹ (Tyrlík, Macek, 2001). V jeho rámci jsme zjišťovali atribuční charakteristiky pomocí naší zkrácené verze dotazníku ASQ (Attributional Style Questionnaire) (Pettreson, Semmel, von Bayer, Abramson, Metalsky, Seligman, 1982) (viz Balcarová, Tyrlík, 1996), v němž je respondentům prezentováno osm situací. Polovina z nich je z hlediska jednajícího subjektu úspěšná a polovina neúspěšná. Vedle toho

¹⁹ Výběrový soubor byl totožný se souborem u výzkumu 4.

je lze rozlišit na výkonové a vztahové. Například: „Neuděláte tolik práce, kolik byste měl.“ nebo „Vaši přátelé vás chválí.“. Ke každé situaci respondenti mimo jiné vyjadřují na sedmibodové škále, nakolik jsou příčiny dané situace spojeny s nimi samotnými, nebo naopak s jinými lidmi nebo vnějšími okolnostmi. Hodnoty na této škále vyjadřují míru externality (versus internality) připisovaných příčin.

Pro prezentaci morálního dilematu jsme využili situaci rozhodování o interrupci a zdůvodnění tohoto rozhodnutí (Rest, 1997): „Jedna dívka a jeden chlapec, kteří ještě studují, se do sebe zamilovali a chtějí se vzít, jak nejdříve to bude možné. Oba jsou zaujati svými obory a přesvědčeni o úspěšném uplatnění v profesi. Žijí vzdáleni od svých rodin a musejí čelit finančním obtížím přivyděláváním si nejistou a špatně placenou prací. Jednoho dne zjišťuje dívka, že je těhotná, a oba musejí promýšlet, co dál. Žádný se necítí připraven k tomu, stát se rodičem, vidí, že dítě by bylo na překážku ke splnění jejich plánů. Rozhodli se tedy požádat o přerušení těhotenství.“ Respondentům bylo nabídnuto osm řešení tohoto dilematu, z nichž první čtyři zdůvodňovaly správnost rozhodnutí pro interrupci a další čtyři nesprávnost tohoto rozhodnutí. *Jednotlivé položky se odlišovaly ve zdůvodnění rozhodnutí:*

- Mají pravdu, že si vybrali potrat, protože dítě může znamenat překážku pro jejich budoucnost. (Dítě jako možná příčina budoucích neúspěchů. Vyhnout se narození dítěte se rovná vyhnout se budoucím neúspěchům.)
- Jakékoli rozhodnutí přijaté těmi, jichž se to týká, je dobré, jestliže je odpovědné a bylo pečlivě promyšleno. (Vyjádření principu sebeurčení. Osobní odpovědnost za sebe.)
- Dítě by se mělo narodit jen tehdy, jsou-li rodiče schopni se o ně postarat. (Princip odpovědnosti vůči dítěti – mohou selhat jako rodiče v budoucnu. Vyhnou se vlastnímu selhání.)
- Jejich rozhodnutí je správné, protože se bojí, že by obviňovali své dítě ze zklamání vznikajícího z obětování svých nadějí. (Dítě jako připisovaná příčina budoucích neúspěchů. Vyhnou se možnosti (riziku) připisovat dítěti vlastní selhání.)
- Rozhodnutí je chybné, protože vztahy k dítěti by mohly jejich život udělat šťastnějším. (Dítě jako příčina budoucí pohody.)
- Rozhodnutí je chybné, protože bere v úvahu jen jejich okamžité potřeby a nebere v potaz skutečnost, že rodiče mohou zrát spolu se svým dítětem. (Dítě jako příčina sebezrovoje.)
- Morálně vzato, potrat by měl být odsouzen proto, že od početí je dítě lidskou bytostí s právem na život. (Obecný princip práva na život.)

- Je to špatné řešení: mohli požádat své rodiče, aby jim poskytli podporu a pomoc při výchově dítěte. (Přenesení odpovědnosti za řešení budoucích situací na jiné lidi.)

RESPONDENTI VYJADŘOVALI MÍRU SVÉHO SOUHLASU S JEDNOTLIVÝMI POLOŽKAMI NA PĚTIBODOVÉ ŠKÁLE.

DESKRIPTIVNÍ ANALÝZA DAT

Nejprve popíšeme data získaná jednotlivými dotazníky. Míru externality (internality) zjišťovanou dotazníkem ASQ jsme vyjádřili dvěma proměnnými. Hodnoty první z nich tvořil součet hodnot u úspěšných situací, druhou pak součet hodnot u neúspěšných situací. Podle očekávání byly průměry hodnot nižší (tedy méně externální) u úspěšných nežli u neúspěšných situací.

Při porovnání těchto dvou proměnných u skupin tříděných podle pohlaví a věku jsme zjistili signifikantní rozdíl mezi pohlavími v míře externality zjištěné u neúspěšných situací. Muži byli signifikantně méně externální než ženy ($F(d.f.=1,293)=9,25, p=0,003$). U žen jsme dále zjistili sice nesignifikantní, ale přesto patrný rozdíl mezi věkovými skupinami. U dívek ve starší věkové kategorii jsme zjistili nižší hodnoty externality nežli u mladších dívek (viz tabulka 12).

Tabulka č. 12 Průměry kumulovaných hodnot externality

Situace	Pohlaví	Věk				Celkem	
		16 - 18		14 - 15			
		M	SD	M	SD		
Úspěšné	Ženy	11,432	3,959	11,222	3,922	11,356	3,934
	Muži	11,446	3,531	11,500	3,658	11,462	3,556
	Celkem	11,439	3,735	11,344	3,791	11,408	3,747
Neúspěšné	Ženy	15,084	4,321	16,444	3,184	15,577	3,990
	Muži	14,208	4,385	14,048	4,483	14,161	4,399
	Celkem	14,633	4,365	15,396	3,970	14,884	4,248

Z průměrných hodnot odpovědí u jednotlivých položek řešení morálního dilematu je patrné, že respondenti spíše souhlasili s argumenty schvalujícími interrupci nežli s položkami, v nichž byla interrupce odmítána (tabulka 13).

Tabulka č. 13 Průměry a odchylky škálových hodnot u jednotlivých položek řešení dilema

Položka	Pohlaví	Věk				Celkem		Efekt Poh. Věk	
		16 - 18		14 - 15					
		M	SD	M	SD				
Položka1	Ženy	3,347	1,210	3,151	1,336	3,277	1,255		
	Muži	3,588	1,097	3,381	1,248	3,525	1,144		
	Celkem	3,469	1,157	3,253	1,296	3,397	1,207		
Položka2	Ženy	4,274	0,972	4,208	1,007	4,250	0,982		
	Muži	4,113	1,207	3,952	1,209	4,065	1,205		
	Celkem	4,193	1,097	4,095	1,102	4,160	1,098		
Položka3	Ženy	4,453	1,029	4,604	0,660	4,507	0,915		
	Muži	4,392	0,985	4,310	1,137	4,367	1,030		
	Celkem	4,422	1,005	4,474	0,909	4,439	0,973		
Položka4	Ženy	3,074	1,339	3,472	1,219	3,216	1,307		
	Muži	2,825	1,182	3,333	1,337	2,978	1,248		**
	Celkem	2,948	1,265	3,411	1,267	3,101	1,282		
Položka5	Ženy	2,726	1,086	2,811	1,194	2,757	1,123		
	Muži	2,763	1,058	2,976	1,278	2,827	1,129		
	Celkem	2,745	1,070	2,884	1,228	2,791	1,124		
Položka6	Ženy	2,884	1,279	3,075	1,342	2,953	1,301		
	Muži	3,082	1,179	3,167	1,286	3,108	1,208		
	Celkem	2,984	1,230	3,116	1,312	3,028	1,257		
Položka7	Ženy	2,779	1,393	3,566	1,380	3,061	1,434		
	Muži	2,794	1,493	3,190	1,401	2,914	1,472		
	Celkem	2,786	1,440	3,400	1,395	2,990	1,452		***
Položka8	Ženy	2,905	1,281	3,396	1,405	3,081	1,343		
	Muži	3,206	1,216	3,643	1,186	3,338	1,219		
	Celkem	3,057	1,254	3,505	1,312	3,206	1,289		**

Pomocí multivariační analýzy (MANOVA) jsme zjistili signifikantní rozdíly při porovnání skupin tříděných z hlediska pohlaví ($F(d.f. = 8,276) = 2,2, p = 0,026$) a věkových kategorií ($F(d.f. = 8,276) = 3,74, p < 0,001$). Mladší respondenti více než starší souhlasili zejména s položkami vyjadřujícími nesouhlas s interrupcí. Muži souhlasili více než ženy s položkami zdůvodňujícími odmítnutí interrupce, zatímco ženy souhlasily více než muži (s výjimkou položky č. 1) s položkami zdůvodňujícími souhlas s interrupcí. Tato zjištění jsme dále zohlednili při zjišťování podílu atribučních faktorů na volbě řešení dilematu.

Rozlišení rozptylu dat daného abstraktní pojmovou dominantou reprezentace od dalších faktorů (včetně reprezentace kauzálních vztahů)

Je nesporné, že variabilita dat získaných jednotlivými škálami má dva základní zdroje, které je nutno odlišit. Vedle souhlasu nebo nesouhlasu s argumenty pro nebo proti interrupci, uvedenými v jednotlivých položkách, je to také obecnější souhlas či nesouhlas s interrupcí. Abychom mohli odfiltrovat část rozptylu vyjadřující souhlas a nesouhlas s interrupcí jako takovou, vypočítali jsme kumulativní

hodnoty společné pro všechny škály, a to zvláště pro škály vyjadřující souhlas s interrupcí a zvláště pro škály vyjadřující s ní nesouhlas. Tyto proměnné, vyjadřující míru celkového souhlasu a nesouhlasu s interrupcí nezávisle na důvodech uvedených v jednotlivých položkách, jsme využili jako regresní faktory pro výpočet standardizovaných reziduí u jednotlivých položek.

Pro jednotlivé položky jsme opět při regresi zjistili poměrně vysoké koeficienty determinace s kumulativními hodnotami společnými pro všechny škály, které vyjadřují obecný souhlas/nesouhlas s interrupcí. Tato vysoká determinace opět ukazuje na obecně významný podíl vysoce abstraktních pojmů (hodnot) na řešení morálního dilema, a tím a priori mentální struktury na jednání subjektu v morálních situacích.

Položka 1	51,2%	Položka 5	61,0%
Položka 2	37,4%	Položka 6	66,8%
Položka 3	47,5%	Položka 7	50,6%
Položka 4	52,0%	Položka 8	60,0%

Přesto se v tomto případě projevila větší variabilita míry determinace mezi položkami v závislosti na prezentovaném zdůvodnění. Mírně menší míru determinace jsme zjistili u položky 2 (Jakékoli rozhodnutí přijaté těmi, jichž se to týká, je dobré, jestliže je odpovědné a bylo pečlivě promyšleno). Taková reprezentace patrně odkazuje na jiný abstraktní centrální obsah (pojem autonomie, sebeurčení), který není zcela „synchronní“ (jeho pojmová struktura je významně odlišná) s centrálními obsahy (hodnotami), které jsou dominantní při takových reprezentacích, jež odpovídají ostatním položkám. O tomto obsahu můžeme předpokládat, že je také vysoce abstraktní emočně sycenou dominantou struktury sebepojetí adolescentů.

Kumulativní proměnné umožňují vyjádřit, nakolik je kauzální atribucí ovlivněn souhlas a nesouhlas s interrupcí. Vysoce signifikantní zápornou korelaci mezi součtovou proměnnou škál vyjadřujících souhlas s interrupcí a mírou externality v neúspěšných situacích jsme zjistili u dívek starší věkové kategorie (94 osob) ($r = -0,266$, $p=0,009$). U ostatních skupin jsme signifikantní vztah nezjistili. Podobně jsme nezjistili vztah u položky vyjadřující nesouhlas s interrupcí. Starší dívky jsou v rámci našeho souboru skupinou, které se popsána situace nejvíce dotýká. Vyšší internalita v neúspěšných situacích, která u této skupiny souvisí s vyšší mírou souhlasu s interrupcí, vede k intenzivnějšímu negativnímu prožívání neúspěchu. Vyšší souhlas s interrupcí může tedy souviset se snahou těchto žen předejít složitým a potenciálně neúspěšným situacím, které by narození dítěte mohlo přinést.

Dále jsme pracovali s proměnnými, které tvořily hodnoty regresních reziduí (viz výše). O rozptylu těchto nových proměnných můžeme předpokládat, že vyjadřují variabilitu souhlasu se zdůvodněním (a nikoliv již řešením), uvedeným jednotlivými položkami.

Tabulka č. 14 Průměry a odchylky regresních reziduí u jednotlivých položek řešení dilema

Položka	Pohlaví	Věk				Celkem		Efekt	
		16 - 18		14 - 15		M	SD	Poh.	Věk
		M	SD	M	SD				
Položka1	Ženy	-0,066	0,975	-0,393	0,966	-0,183	0,981	**	*
	Muži	0,293	0,946	0,029	1,085	0,214	0,994		
	Celkem	0,115	0,975	-0,206	1,036	0,009	1,005		
Položka2	Ženy	0,119	0,774	-0,027	0,968	0,067	0,848		
	Muži	-0,008	1,158	-0,207	1,104	-0,068	1,142		
	Celkem	0,055	0,986	-0,106	1,029	0,002	1,002		
Položka3	Ženy	-0,011	0,985	0,119	0,731	0,036	0,902		
	Muži	-0,028	1,079	-0,163	1,185	-0,069	1,109		
	Celkem	-0,019	1,031	-0,006	0,963	-0,015	1,007		
Položka4	Ženy	-0,046	1,070	0,309	0,816	0,081	0,998		***
	Muži	-0,251	0,939	0,306	1,072	-0,083	1,010		
	Celkem	-0,149	1,008	0,307	0,932	0,002	1,006		
Položka5	Ženy	0,160	1,025	-0,208	0,901	0,028	0,995		
	Muži	0,039	0,954	-0,018	1,040	0,021	0,977		
	Celkem	0,099	0,989	-0,124	0,964	0,025	0,985		
Položka6	Ženy	0,065	1,010	-0,220	0,948	-0,037	0,994		*
	Muži	0,140	1,025	-0,142	1,030	0,055	1,031		
	Celkem	0,103	1,016	-0,185	0,981	0,008	1,012		
Položka7	Ženy	-0,031	0,917	0,338	0,969	0,101	0,950		
	Muži	-0,157	1,018	-0,060	0,971	-0,128	1,001		
	Celkem	-0,095	0,969	0,162	0,985	-0,010	0,980		
Položka8	Ženy	-0,162	0,963	-0,042	1,031	-0,119	0,986		
	Muži	0,037	1,042	0,221	0,933	0,092	1,011		
	Celkem	-0,062	1,006	0,074	0,993	-0,017	1,002		
Celkové průměry jsou mírně odchýleny od nuly z důvodu vyloučení případů s chybějícími údaji při multivariačním zpracování.									

Při multivariačním porovnání těchto nových proměnných jsme zjistili vysoce signifikantní rozdíl mezi muži a ženami ($F(d.f.= 6,278)=2,517, p=0,022$) a mezi věkovými kategoriemi ($F(d.f.= 6,278)=3,651, p=0,002$) (tabulka 14). Nejvýraznější rozdíly mezi muži a ženami jsme zjistili u položky 1, zdůvodňující interrupci tím, že dítě by se mohlo stát příčinou budoucích neúspěchů, a 7, zdůvodňující odmítnutí interrupce obecným principem práva na život.. S položkou 1 vyjadřovali souhlas více muži než ženy, naopak u položky 7 více souhlasily ženy. Nejvýraznější rozdíl mezi věkovými skupinami byl u položek 4, (Dítě jako atribuovaná příčina budoucích neúspěchů), 1 (Dítě jako příčina budoucích neúspěchů) a 6 (Dítě jako příčina seberozvoje). S položkou 4 více souhlasili mladší, zatímco s položkami 1 a 6 starší respondenti.

Pro vyjádření vztahu mezi jednotlivými zdůvodněními řešení tohoto dilematu jsme použili korelaci proměnných vyjadřujících standardizovaná rezidua pro jed-

notlivé položky a součtových proměnných vyjadřujících míru externality u úspěšných a neúspěšných situací. Při výpočtu korelačních koeficientů pro celý soubor jsme zjistili signifikantně těsný vztah mezi položkami 1, 2 a 3 a externalitou v úspěšných situacích a položkou 4 a externalitou v neúspěšných situacích (tabulka 4). V případě položek 1 a 4 byla korelace kladná, u položek 2 a 3 záporná.

Naopak, nezjistili jsme žádný vztah mezi mírou externality a souhlasem s položkami 5 až 8, které uvádějí důvody pro nesouhlas s interrupcí. Tento nepřehlédnutelný rozdíl mezi souhlasnými položkami, které mají vztah s mírou externality/internality a položkami vyjadřujícími nesouhlas s interrupcí, u kterých jsme podobný vztah nezjistili, je v kontextu našeho přístupu vysvětlitelný. Ačkoliv jsme tento jev systematicky nezkoumali, na základě naší zkušenosti z rozhovorů s respondenty jiných výzkumů i zkušeností našich kolegů lze předpokládat, termín interrupce má jistou negativní konotaci. Jinak řečeno, na úrovni obsahů sociálních reprezentací, sdílených v rámci skupiny nebo společnosti, je považováno za fyziologické, žádoucí a správné dítě donosit a porodit. Interrupce již není natolik sociálně ostrakizována jako před stoletím, ale z hlediska sociálního se jeví jako obecně horší alternativa, jejíž užití je ospravedlněno za specifických podmínek. U adolescentů, jejichž reprezentace takových jevů je, v porovnání s dospělými, zpravidla méně komplexní, je hodnocení, založené ve větší míře právě na sociálně (skupinově) sdílených obsazích, mnohem vyhraněnější. (Tento jev je patrný i z našich výsledků, z porovnání mladší a starší skupiny, které se významně liší právě zkušenostmi v partnerských vztazích.) Na základě toho předpokládáme, že těsnost vztahu mezi připisovanou příčinou a mírou externality/internality u zdůvodnění souhlasu s interrupcí je vyjádřením vyšší emoční saturovanosti obsahů asociovaných s tímto řešením. Předpokládáme, že toto vysvětlení je přijatelné přesto, že respondenti v definované situaci více souhlasili s položkami souhlasícími s potraťením, nežli s položkami odmítajícími toto řešení.

Vzhledem k významným rozdílům u skupin sestavených podle pohlaví a věku jsme zjistili těsnost vztahu mezi uvedenými proměnnými pro každou ze čtyř podskupin zvlášť. Opět jsme zjistili absenci vztahu mezi mírou externality a volbou položek argumentujících nesouhlas s interrupcí (tabulka 15). Signifikantní korelace jsme u mužů zjistili u proměnných vyjadřujících externalitu u úspěšných situací, zatímco u žen jsme je zjistili u proměnných vyjadřujících externalitu u neúspěšných situací.

Tabulka č. 15 Korelace regresních reziduí u jednotlivých položek a kumulované externality u úspěšných a neúspěšných situací

Položka	EX - úspěšné situace		EX - neúspěšné situace	
	r	p	r	p
Položka1	0,196	0,001	-0,112	
Položka2	-0,116	0,051	-0,006	
Položka3	-0,118	0,046	-0,01	
Položka4	0,022		0,12	0,042
Položka5	0,058		-0,013	
Položka6	0,025		-0,04	
Položka7	-0,037		0,019	
Položka8	-0,028		0,025	

Tabulka č. 16 Korelace mezi locus of causality a regresními reziduí položek

Položka	Ženy				Muži				
	16 - 18		14 - 15		16 - 18		14 - 15		
	úspěšné	neúsp.	úspěšné	neúsp.	úspěšné	neúsp.	úspěšné	neúsp.	
Položka1	r	0,054	0,024	0,142	-0,147	0,297	-0,169	0,312	0,025
	p =					0,004	0,099	0,042	
	N	94	94	53	54	95	96	43	42
Položka2	r	0,059	-0,129	-0,077	0,057	-0,181	0,038	-0,265	0,020
	p =					0,078		0,086	
	N	94	94	53	54	95	96	43	42
Položka3	r	-0,166	-0,237	-0,042	0,139	-0,080	0,066	-0,206	0,071
	p =		0,021						
	N	94	94	53	54	95	96	43	42
Položka4	r	0,033	0,244	-0,039	0,001	0,009	0,057	0,146	-0,114
	p =		0,018						
	N	94	94	53	54	95	96	43	42
Položka5	r	0,149	-0,019	0,043	0,129	0,074	-0,061	-0,265	0,045
	p =							0,090	
	N	96	97	52	53	102	102	42	41
Položka6	r	0,005	-0,110	0,157	0,023	-0,049	0,057	0,100	-0,107
	p =								
	N	96	97	52	53	102	102	42	41
Položka7	r	-0,104	0,155	-0,072	-0,087	0,029	-0,142	0,116	0,076
	p =								
	N	96	97	52	53	102	102	42	41
Položka8	r	-0,016	-0,066	-0,079	-0,019	-0,054	0,184	0,008	-0,033
	p =						0,064		
	N	96	97	52	53	102	102	42	41

Tabulka 5 Korelace regresních reziduí u jednotlivých položek a kumulované externality u úspěšných a neúspěšných situací

Se zdůvodněním interrupce v položce 1, kde se argumentuje dítětem jako omezujícím faktorem, signifikantně více souhlasí muži než ženy (viz tabulka 16). U mužů obou věkových kategorií jsme také zjistili těsný vztah mezi souhlasem s argumenty uvedenými v této položce a mírou externality v úspěšných situacích. Jinak řečeno, čím je úspěch více závislý na vnějších podmínkách než na osobních faktorech, tím více je žádoucí, aby byly vnější podmínky optimální. Dítě, jež je prezentováno jako omezující faktor, je tedy v závislosti na vyšší externalitě příčin úspěchu nežádoucí.

Položka 2, která interrupci zdůvodňuje autonomní svéprávností těch, kterých se problém týká, opět souvisí (v tomto případě mírně za hranicí významnosti) s mírou externality u obou kategorií mužů. V tomto případě je korelace podle očekávání záporná. Muži s vyššími hodnotami internality více souhlasí s argumentem založeným na autonomii rozhodování.

Položka 3 argumentuje interrupci neschopností studentů optimálně zvládnout uspokojování potřeb dítěte, tedy v důsledku zájmem samotného dítěte. Tato položka záporně koreluje s mírou externality u starší kategorie žen. Zjednodušeně můžeme říci, že ženy, které se méně vyhýbají vlastní odpovědnosti za neúspěch, nemohou přenést odpovědnost za nedostatky v péči o dítě na vnější okolnosti tak snadno jak ženy s vyšší mírou externality.

Argument uvedený v položce 4 tvoří protipól k předcházející položce. Dítě se zde sice nestává reálným omezením, ale možnou připisovanou příčinou, jíž by mohly být vysvětlovány neúspěchy, které mohou mít reálně jiné příčiny. Argument má metakognitivní povahu. Tato položka opět koreluje u starších žen s externalitou v neúspěšných situacích, tentokrát je ovšem korelace kladná. Dítě, jako vnější faktor, se jako falešná příčina neúspěchu pochopitelně spíše objeví u externalistek než u internalistek.

- Naše výsledky kongruentně ukazují na souvislost mezi modelem uvedené situace a reprezentovanými příčinnými vztahy v jeho rámci. Můžeme předpokládat, že tento jev souvisí s emocemi evokovanými v rámci určitého modelu a jejich předpokládanou funkcí v řízení jednání.

Při interpretaci těchto výsledků je třeba vzít v úvahu, že se jedinec do morální situace nedostává ahistoricky. Většinou je situace, která obsahuje morální dilema, zasazena do kontextu několika různých řešených problémů. Jedinec reprezentuje aktuální situaci jak ve vztahu ke své osobní přítomnosti, minulosti, tak i anticipované budoucnosti. Připisované příčiny takové komplexní situace, stejně jako její řešení, pak nelze jednoduše vytrhnout z kontextu a izolovaně přiřadit do jediného vztahu. V uvedené situaci nejde jen o vztah k vlastnímu těhotenství, nejedná se zde jen o interrupci. Jedinec se rozhoduje o své životní cestě, např. o své budoucí kariéře, partnerských vztazích. Anticipuje své budoucí možné jednání. Řešení dilematu

tedy neznamená, že by jedinec novému problému podřadil všechny nevyřešené záležitosti. Řešené dilema je třeba analyzovat z hlediska, jak jedinec situaci reprezentuje jako celek, a to jak strukturálně, tak také dynamicky.

Druhou zásadní otázkou je samotná dilematickosti situace, tedy tenzi vyvolávající nutnost rozhodnout se mezi dvěma do jisté míry negativními alternativami. V kritice Kohlbergovy metodiky N. Haan (1985) uvádí, že dilematické situace nelze postavit a priori. Míra dilematickosti je individuální. Podílí se na ní jak významnost situace pro daného jedince tak neurčitost volby mezi alternativami. Při přípravě morálních dilemat pro jiný výzkum jsme při předběžném ověřování zjistili, že jak významnost, tak míra neurčitosti se mezi jednotlivými respondenty poměrně výrazně lišily. Dilematem se nestávaly situace, které nebyly z hlediska subjektu relevantní, a ty, které měly z jeho hlediska jednoznačné řešení.

Mezi překvapivá zjištění můžeme také zařadit vyšší souhlas žen než mužů s položkou, která zdůvodňuje odmítnutí interrupce ohledem na právo na život jako obecný princip. Připomeňme, že při multivariační analýze původních hodnot jsme u této položky zjistili signifikantně vyšší ($p < 0,001$) souhlas mladších respondentů (14 – 15 let), a také při multivariačním porovnání regresních reziduí je patrný vyšší souhlas mladších respondentů s uvedeným zdůvodněním odmítnutí interrupce v porovnání se staršími (16 – 18 let). Můžeme vyslovit domněnku, že vyšší souhlas s odmítnutím interrupce s ohledem na princip práva na život není možné vysvětlovat vyšší úroveň morálního vývoje v Kohlbergově smyslu, ani ve smyslu Gilliganové, ale spíše důsledkům kombinace nízké osobní relevantnosti při vysoké morální relevantnosti této situace u skupiny mladších žen. Podle našeho názoru se mladší ženy mohou rozhodovat o řešení, aniž by ve svém věku musely brát v úvahu složitost této životní situace.

Ukazuje se, že vhodnějším výzkumným postupem, nežli prezentace určité situace, je využít vlastní výpovědi respondenta a situací, které jako dilemata sám prezentuje.

VLASTNÍ ÚČINNOST

Reprezentace třetího řádu, při nichž se zastupovaným objektem stává vysoce abstraktní psychický obsah a zastupujícími prvky jednotlivé pojmy, opět neumožňuje, aby byl obsah, který je objektem reprezentace vyjádřen, zcela komplexní. *Pocit komplexnosti uvědomění například obsahu „spravedlnost“ je dána spíše s ním spojeným prožitkem.* Naopak, často závisí také na konkrétní situaci, v níž je reprezentace tohoto obsahu vyvolána. Jinak si člověk reprezentuje (a uvědomuje) strukturu pojmu spravedlnost v situaci, kdy je vis major potrestán někdo, kdo mu ublížil, jinak v situaci, kdy se dělí o hmotný statek rovným dílem, nebo když pohlíží na symbol spravedlnosti v soudní síni. Ve každém z těchto případů se uplatní poněkud jiné pojmové prvky, které nadřazený psychický obsah „spravedlnost“ zastupu-

jí. Tyto prvky můžeme označit jako standardy (srovnej Carver, Scheier, 1981; Bandura, 1991), protože jsou jako mentální reprezentace určitého jevu dány nejen jeho kvalitami, ale také subjektivní mírou optima stavu tohoto jevu nebo výkonem jedince. Současně mají standardy i sociálně – referenční povahu. Jsou ovlivněny komunikací v sociálním prostředí. Často se jedná o ucelené významové struktury, které si jedinec dále upravuje a přetváří (Bandura, 1991).

Předpokládáme, že takový obsah je vysoce centrální z hlediska struktury sebe-pojetí (řekli bychom, že je hodnotou). Pak budou mít tyto prvky (pojmy), specifické pro určité kategorie situací, v zastoupení centrálního obsahu zásadní vliv na jednání. Budou nejen subjektivním východiskem pro posuzování a hodnocení určité oblasti prostředí, ale také pro posouzení a hodnocení (sebehodnocení) samotného jedince, a to jak ve vztahu ke svým minulým výkonům, tak ve vztahu k sociálním referenčním výkonům. Na základě reprezentace výsledků vlastního jednání, a to jak z hlediska míry složitosti nebo náročnosti problému (porovnání s předěšlými vlastními výkony v určité kategorii situací), tak z hlediska sociálního srovnání se v návaznosti na obsahy tvořící standardy vytváří specifické obsahy sebe-pojetí, které vyjadřují pojetí „vlastní účinnosti“. Tyto obsahy jsou v dalším jednání, zahrnujícím určitý standard, činné jako aktivující a řídicí faktory. Umožňují jedinci volit situace, v nichž dokáže efektivně jednat. To znamená, že při takovém jednání byl optimální poměr mezi vynaloženými náklady a ziskem. Člověk má nejen sebedůvěru, že určitého cíle dosáhne, ale také ví, jak tohoto cíle dosáhnout. V podobném kontextu tento konstrukt popsal A. Bandura (viz výše), který jej označuje jako self-efficacy (Bandura, 1982, Janoušek, 1992). Pojetí vlastní účinnosti (self-efficacy) ovlivňuje reprezentaci příčinných vztahů. Vysoké self-efficacy v určité oblasti předpokládá, že subjekt bude považovat za příčiny spíše internální a ovlivnitelné prvky situace. Takové budou subjektem preferovány v jednání, protože je zvládné lépe nežli jiné a tak mu jeho výkon přináší uspokojení.

Lidé vyhledávají situace, v nich se na základě své aktivity mohou posuzovat jako self – efficacious a z nichž mohou odvodit své uspokojení za zvládnutí úkolu (Bandura, 1991, s. 258).

Při reprezentaci výsledků svého jednání a jejich příčin mají lidé, kteří mají vysoké self-efficacy, tendenci připisovat své neúspěchy nedostatečnému úsilí, zatímco ti, kteří mají nízké self-efficacy, připisují své neúspěchy spíše vlastním schopnostem (Bandura, 1991).

VÝZKUM 7

Z povahy obsahů self-efficacy můžeme usuzovat, že se budou vztahovat zejména k obsahům a standardům významným z hlediska sebe-pojetí. Naopak můžeme předpokládat, že takové obsahy sebe-pojetí budou reprezentovány v kauzálních

vazbách k významným situacím života jedince. Obojí pohled odkazuje na těsné spojení obsahů (standardů), které vyjadřují vlastní účinnost jedince (self-efficacy), na nejobecnější obsahy dobro a zlo, vztažené ke struktuře sebepojetí.

V další studii²⁰ (Tyrlík, Macek, Mazurová, 2001) jsme zjišťovali vztah mezi příčinami připisovanými v experimentální situaci a již dříve použitými faktory společné struktury sebeposouzení a posouzení dobrého a zlého člověka:

- faktorem **morální hodnocení** spojuje tři aspekty hodnocení. Zahrnuje jak obecné hodnotící škály: morální – nemorální, správný – nesprávný, pravdivý – nepravdivý, rovný – křivý, čistý – špinavý, tak škály, které posouvají morálku do oblasti interpersonálních vztahů: přátelský – nepřátelský, příjemný – nepřijemný, prospěšný – neprospěšný lidem. Další aspekt vyjadřují škály jemný – hrubý, tvrdý – měkký.
- faktorem **sociální úspěšnost** je vyjádřena škálami: hezký – nehezký, nadaný – nenadaný, úspěšný – neúspěšný, společensky angažovaný – neangažovaný, schopný – neschopný, významný – bezvýznamný.
- faktorem **aktivní prosazování** je vyjádřena škálami: průbojný – neprůbojný, silný – slabý, aktivní – pasivní.

Předpokládáme, že jak faktory sebepojetí, tak faktory posouzení dobrého a zlého budou ovlivněny kategorie internálních příčin. Vedle toho jsme ale ještě ověřovali, zdali bude tento vztah závislý na ovladatelnosti ze strany subjektu.

Dotazník atribučního stylu (Attributional style questionnaire – ASQ) byl původně vytvořen pro výzkum naučené bezmocnosti (Peterson, Semmel, von. Bayer at all, 1982). Zkoumaným osobám je prezentováno 12 situací. Polovina položek vyjadřuje jednání subjektu v situacích v nichž podává určitý výkon. Druhá polovina položek vyjadřuje vztahové jednání subjektu v interpersonálních vztazích. Podle druhého kritéria můžeme situace rozdělit na úspěšné a neúspěšné z hlediska subjektu. Například: „Neuděláte tolik práce, kolik byste měl.“ nebo „Vaši přátelé vás chválí.“

Zkoumané osoby uvádějí jednu hlavní příčinu každé z dvanácti situací. Pak mají na sedmibodové škále příčinu ohodnotit na stupnicích postihujících dimenze interní-externí, stálá-nestálá a specifická-globální příčina. Navíc uvádějí také subjektivní významnost situace.

V našem výzkumu jsme použili zkrácenou verzi dotazníku včetně vyhodnocení (Balcarová, Tyrlík, 1996). Situace lze třídit stejně jako v původní verzi. Pro tuto práci využíváme pouze příčiny, které zkoumané osoby připisovaly jednotlivým situacím. Při jejich třídění jsme rozšířili klasické třídění do skupin: vlastnosti,

²⁰ Výběrový soubor byl tozožný se souborem u výzkumu 4.

schopnosti, vnější okolnosti (Heider, 1958). Abychom mohli postihnout některé důležité aspekty interpersonálních vztahů, využili jsme při třídění kombinaci následujících kritérií:

zda je příčina spojena se subjektem („já“), s některým z jeho blízkých a pro něj významných lidí („ty“), nebo s „vnějšími okolnostmi“,

zda příčiny vyjadřují či nevyjadřují interpersonální vztah v rámci dané situace, podle ovlivnitelnosti uvedené příčiny buď subjektem, nebo významným druhým člověkem.

Řada odpovědí odkazovala nikoli na příčinu spojenou jednoznačně s „já“ nebo druhou osobou „ty“, nýbrž na příčinu připisovanou spíše vzájemnému vztahu sebe a druhého. V tomto vztahu lze najít rozdílné těžiště příčiny, což vedlo k podrobnějšímu rozlišení kategorií.

Pro konečné třídění odpovědí bylo použito celkem osmi dílčích kategorií:

Já – není to v mé moci (internální neovladatelné). Např.: „necítím se dobře“, „mám málo času“, „nemám náladu“, „je toho na mě moc“, „jsem unavená“.

Já – je to v mé moci (internální ovladatelné). Např.: „jsem líný“, „nestihám“, „nechce se mi“, „něco se mi podařilo“, „jsem spravedlivá“.

Vztah: Já k tobě. Subjekt klade důraz na vlastní vlastnosti a stavy, které se projevily v jednání s druhým. Např. „dal jsem jí dárek“, „chovám se k ní láskyplně“, „mám ji rád“, „jsem na ni milý“, „asi jsem mu něco provedl“, „zklamal jsem jí“.

Vztah: Vzájemný. Zde je příčina spojena spíše s interakcí. Příkladem může být: „neshodli jsme se“, „nerozumíme si“, „nehodíme se k sobě“, „vzájemně nesympatie“, „nemáme nic společného“, „navzájem se respektujeme a máme se rádi“, „milujeme se“.

Vztah: Ty ke mně. V interakcích je kladen důraz na druhého. Např.: „má mě rád“, „líbím se jí“, „jeho cit ke mně“, „asi ho moc nezajímám“, „je na mě naštvaný“.

Ty – není to v tvé moci. Např.: „nevidí mě“, „nepoznává mě“, „nepamatuje si na mě“, „nepoznal mě“, „přehlédl mě“, „nevšiml si mě“.

Ty – je to v tvé moci. Např.: „něco po mně chce“, „je namyšlený“, „má špatnou náladu“, „je hloupá a nafoukaná“, „urazil se“, „něčím se provinil“.

Vnější okolnosti – náhoda. Příčiny se neváží na samotný subjekt nebo jeho vnější interakci. Např. „štěstí“, „náhoda“, „osud“, „výhra v loterii“, „dědictví“, „dar“, „málo pracovních nabídek“, „vysoká nezaměstnanost“, „je málo pracovních míst s mým zaměřením“, „ekonomická krize“.

Jsmo si vědomi problematičnosti operacionálního vymezení obsahů vyjadřujících self-efficacy. Předpokládáme, že spojení vlastní účinnosti s určitým standardem můžeme (nemáme-li možnost sledovat chování subjektu a jeho výpověď o předpokladech určité aktivity) zjišťovat prostřednictvím kategorizace příčin, které

subjekt připisuje určitým situacím. Nutným omezením je skutečnost, že shoda několika posuzovatelů na tom, že určitá příčina je či není ovladatelná, se jen pravděpodobnostně přibližuje posouzení konkrétním subjektem. Tento postup tedy spíše odkazuje (nežli přímo vyjadřuje) na vlastní účinnost ve vztahu k určitému standardu (nebo kategorii standardů).

Při analýze jsme použili metodu krokové regrese, kde závislou proměnnou byla proměnná vyjadřující výskyt příčin určité kategorie a nezávisle proměnnými byly jednotlivé faktory sebesposouzení a posouzení dobrého a zlého.

Jako významné prediktory se u vztahových situací uplatnily faktory:

PRO JÁ – NENÍ V MÉ MOCI

neúspěšné situace sociální úspěšnost dobrého (Std. B = 0,223, p=0.003)

PRO JÁ – JE V MÉ MOCI

úspěšné situace sebesposazení sebesposouzení (Std. B = 0,176, p=0.019)

VZTAH JÁ – TY: TY KE MNĚ

úspěšné situace sociální úspěšnost sebesposouzení (Std. B = 0,166, p=0.028)

TY – NENÍ V TVÉ MOCI

neúspěšné situace sociální úspěšnost zlého (Std. B = 0,248, p<0.001)

PRO VNĚJŠÍ OKOLNOSTI

úspěšné situace sebesposazení sebesposouzení (Std. B = -0,191, p=0.011)

neúspěšné situace sociální úspěšnost dobrého (Std. B = -0,163, p<0.031)

Z výsledků je patrné:

- Jako významné prediktory se u neúspěšných situací uplatnily pouze faktory posuzování zlého a dobrého člověka, nikoli faktory sebesposouzení,
- Naopak, u úspěšných situací se uplatnily pouze faktory sebesposouzení.
- Jako prediktor se ani v jednom případě neprojevil první, hodnotící faktor
- Vedle očekávaných internálních kategorií příčin faktory predikovaly také výskyt kategorie vnějších příčin a vztahových příčin
- Predikce internální kategorie příčin byla diferencována v souladu s uplatněným self-efficacy
- U úspěšných situací byla tato kategorie spojena s posouzením sebe jako aktivnějšího a silnějšího – obsahy byly spojeny se standardem s vysokým self-efficacy a tomu odpovídala internální atribuce. S tím koresponduje záporná korelace mezi připisováním vnějších příčin a aktivním sebesposazením.

- U neúspěšných situací byla spojena s posouzením dobrého člověka jako více schopného a úspěšného.

Můžeme vyslovit hypotézu, že tato „a posteriori“ reprezentace (subjekt si jednání neplánuje, ale již zpracovává imaginativní výsledek svého jednání) může vyjadřovat stejně vysokou vlastní účinnost spojenou patrně s obdobným standardem. Subjektivní reprezentace této kategorie situací může vyjadřovat, že jsou zvládnutelné schopnými a úspěšnými lidmi (referenční skupina), ale subjekt ji v tomto konkrétním případě z neovladatelných příčin nezvládnul.

S tím koresponduje také záporná korelace mezi atribucí vnějších okolností a sociální úspěšností dobrého, která odkazuje na nízké self-efficacy spojené s tímto standardem. Jestliže subjekt považuje dobrého člověka za méně sociálně úspěšného, připisuje této kategorii situací vnější příčiny.

Oprávněnost této hypotézy podporuje také signifikantní lineární závislost mezi frekvencí výskytu vnitřních neovlivnitelných příčin a vnějších okolností u neúspěšných situací (záporná korelace) χ^2 (d.f.=1)=6,209 $p = 0,013$, a očekávaná lineární závislost mezi vnějšími příčinami u úspěšných a vnějšími příčinami u neúspěšných (záporná korelace) χ^2 (d.f.=1)=7,61 $p = 0,006$.

Tyto výsledky plně korespondují se závěry některých studií, které uvádějí, že lidé s vysokým self-efficacy připisují neúspěch nedostatečnému úsilí a nebo nepříznivým vnějším okolnostem. (Alden, 1986, Grove 1993, McAuley, 1991).

Naše zjištění tohoto vztahu ovšem není založeno na korelačním porovnání škály atribuce a škály self-efficacy, ale ve vztahu k obecnějším strukturám obsahů dobro a zlo, respektive jejich vztahu k sebepojetí. Naše závěry mohou ukazovat na mnohem komplexnější povahu těchto struktur, nežli je možno vyjádřit samotným konstruktem self-efficacy. Na základě těchto zjištění můžeme hypoteticky předpokládat funkční celek v procesu jednání zahrnující povahu vztahů personálních obsahů dobra a zla, významných vztahových standardů, pojetí vlastní účinnosti a reprezentace příčinných vztahů.

Morální vývoj – reinterpetace Kohlbergovy škály

Na závěr se pokusíme extrapolovat naše domněnky a poznatky na empirický popis stádií Kohlbergova modelu morálního vývoje.

Kohlbergovu teorii morálního vývoje jsme charakterizovali jako posun od osobního přes neosobní k nadosobnímu, nebo z jiného hlediska, od egoistického přes sociální k univerzálnímu. Tento posun souvisí s vývojem k abstrakci a generalizaci, které se uplatňují při kognitivním zpracování, a jsou jeho předpokladem.

Přinejmenším potud může být vývoj morálního jednání s velkou pravděpodobností považován za strukturálně vývojový proces, který je relativně nezávislý na mentálních obsazích. Přesto je takto založený Kohlbergův model považován za rozporný. Základní zdroj rozporu nacházíme v tom, že tato formální struktura je z určitých stránek konstruována ve vztahu k mentálním obsahům jako dobro, zlo, spravedlnost, atd.

V PRŮBĚHU VÝVOJE JEDINEC VEDLE ZMÍNĚNÉHO KOGNITIVNÍHO VÝVOJE TAKÉ:

- mění dominantní vztahové osoby od rodičů, přes vrstevníky ke společnosti a – in extenso – k ideám, které konkrétní společnost nebo skupinu (zdánlivě?) přesahují.
- nabývá zkušenosti s mnoha novými situacemi, zejména interpersonální povahy
- vytváří komplexní reprezentace a modely těchto situací, které aplikuje v případech jejich následujícího výskytu
- je s rozšířením sociálních interakcí více otevřen vůči sociálním konstrukcím, které jsou často upřednostněny před percepcí přirozeného prostředí

V této práci vycházíme z toho, že obsahy „dobro“ a „zlo“ patří k neobecnějším prvkům mentální struktury. Přisuzujeme jim významnou funkci v procesu jednání. Lze je vymezit pouze tautologicky: Jejich reprezentace je dána reprezentacemi dobrých a zlých jevů, které tvoří standardy jednání, nebo stejně hodnotným odkazem na emoce. Spravedlnost může tvořit jeden z těchto standardů. Spravedlnost nejen odkazuje na dobro a zlo, ale je jím subjektivně také určena. Subjekt v procesu jednání anticipuje dobré a zlé důsledky určitého řešení své situace.

Jedinec reprezentuje situaci ve vztahu k objektům, které jsou pro něj významné jako dobré (žádoucí), nebo zlé (nežádoucí). Nejprve, ve vývojově nejmladším období, kdy jsou dominantou jeho mentálních modelů reprezentované potřeby, je posuzuje pouze z hlediska uspokojení svých potřeb. Křik o půlnoci je dobrý, protože vede k nasycení. Dítě pramálo zajímá to, jak je pro rodiče zlé, že se nevyspí. Pokud by dítě mělo vytvořen pojem spravedlnost, asi by takové řešení považovalo za spravedlivé nebo správné. Jakmile dítě dokáže diferencovaně reprezentovat také nežádoucí prvky jako nutnou součást prostředí, je pro něj dobré a žádané takové jednání, které omezí jejich působení. Dobré je maximalizováno vůči zlému.

V průběhu kognitivního vývoje a s narůstající zkušeností s řešením určitých kategorií situací se modely řešených situací stávají více strukturované. Součástí sebepojetí se stávají vztahy k druhým konkrétním lidem, ale také ke skupině a společnosti. Jedinec je schopen anticipovat nejen bezprostřední dobré a zlé důsledky (odměnu a trest) svého jednání, ale také sekundární dobré a zlé, vyplývající z jeho vztahů nebo abstraktních jáských obsahů (hodnot), které jsou

z jeho vztahů nebo abstraktních jáských obsahů (hodnot), které jsou obvykle mnohem větší než bezprostřední „fyzický“ zisk nebo ztráta. Často se váže na významné osoby, skupiny nebo společnost. Dobré a zlé již není spojeno s uspokojením základních potřeb, ale je více spojeno se sdílenými obsahy – sociálními idejemi nebo normami, které se integrují ve struktuře sebepojetí. Stále významnější jsou prožitky sebe sama jako zahanbení nebo hrdost.

Reprezentace složitých situací, v nichž se k obsahům dobra a zla vztahuje řada divergentních obsahů, neumožňuje polarizovat situaci jedním dobrým a zlým prvkem a jednat v souladu s dobrým (žádoucím). Dobré i zlé je v rámci komplexního modelu často spojeno s týmiž obsahy. Poměr mezi dobrým a zlým nutno vyvažovat a optimalizovat.

Složitě situace vyžadují relativně jednoduchá schémata pro optimalizaci poměru dobrého a zlého. Ve většině životních situací poskytuje takové optimalizované řešení sociální obsahy (sociální reprezentace) nebo konvence, které vyjadřují tradici nebo konsensus. Například, jedinec nemusí řešit všechny aspekty situace, aby zvolil rychlost jízdy, jako je například: nutnost být v cíli, stav auta, obecný stav vozovky, schopnosti k řízení, stav organismu, ohrožení sebe a ohrožení jiných atd. Zákon stanovuje rychlost 50 km/h a usus nepřekročit tuto rychlost o více než 10 – 20 km/h. Přitom z hlediska nižšího stupně by jedinec jednoduše porovnal, nakolik je žádoucí být v cíli a nakolik má strach, že se nabourá, a na základě toho by jel třeba rychlostí 120 km/h. Odpovědnost na této úrovni obecně spočívá v uplatnění tohoto optimalizovaného řešení v jednání před upřednostněním maximalizace okamžitého zisku. Můžeme říci, že odpovědný člověk řeší situaci optimalizovaně v souladu se „zdravým rozumem“ svých bližních nebo své referenční skupiny nebo v souladu se zákonem (ženy v porovnání s muži podle Gilliganové).

Ve většině situací je takové řešení uspokojivé. V dospělosti ovšem v některých situacích selhává, neboť výsledný poměr dobrého a zlého není pro jedince optimální, nebo některé prvky situace mají z hlediska jedince větší váhu dobra nebo zla, než jim připisuje společnost nebo zákon. Někdy může jedinec dojít k přesvědčení, že jsou dobré či špatné samy o sobě, nikoli z usouzení. Tyto prvky se pak stanou úhlovým kamenem řešení. Poměr dobrého a zlého, vyplývající z určitého řešení situace, již není možno „vážit“, protože je dán ohledem na mravní dominanty (nejvýznamnější hodnoty). Někdy musí hledat „proporci“ mezi těmito mravními dominantami a souhrnem zlého na druhé straně. Výsledný poměr anticipovaných dobrých a zlých důsledků můžeme nazvat proporcionální. Například život člověka může být univerzálně upřednostněn, ale mohou nastat okolnosti, které uplatnění tohoto principu negují. Ty je však třeba vždy posuzovat pro konkrétní případ. Takové řešení s sebou ve většině situací nutně nese konflikt se společností nebo s jejími internalizovanými normami. Odpovědnost spočívá v upřednostnění tohoto proporčního schématu v jednání oproti optimalizovanému.

Podle našeho názoru jsou tedy spravedlnost a odpovědnost těsně funkčně spojeny a nelze je jednoduše odtrhnout, a to ani vyčleněním usuzování a rozhodování z procesu jednání.

Tento postup můžeme dokumentovat na klasickém Heinzovu dilema, které použil ve svých výzkumech Kohlberg, a na vzorových zdůvodněních pro jednotlivé úrovně.

V jedné daleké zemi umírala žena, která onemocněla zvláštním druhem rakoviny. Existoval lék, o němž si lékaři mysleli, že by mohl ženu zachránit. Šlo o zvláštní formu rádia, kterou jeden lékárník v tomtéž městě právě přednedávnem objevil. Výroba byla drahá, ale lékárník požadoval desetkrát víc, než kolik jej stála výroba. Za rádiium zaplatil 200 dolarů a za malou dózu léku požadoval 2000 dolarů.

Heinz, manžel nemocné ženy vyhledal všechny své známé, aby si vypůjčil peníze, a usiloval i o podporu úřadů. Shromáždil však jen 1000 dolarů, tedy polovinu požadované ceny. Vyprávěl lékárníkovi, že jeho žena umírá, a prosil jej, aby mu lék prodal levněji, popřípadě aby mu Heinz mohl zbytek zaplatit později. Lékárník však řekl: „Ne, já jsem ten lék objevil, a chci na něm vydělat peníze“. Heinz tím vyčerpал všechny legální možnosti. Je zcela zoufalý a uvažuje, zda by se neměl do lékárny vloupat a lék pro svou ženu ukrást.

Stupeň 1:

- Není nesprávné lék ukrást – vždyť mu nejprve chtěl za něj zaplatit. Nechce udělat žádnou další škodu, ani vzít cokoliv jiného. A ten lék má cenu jen 200 a ne 2000.
- Heinz si nemůže vzít ten lék bez dovolení. Nemůže tam jednoduše vlézt oknem. Taková věc by byla trestný čin ... a krádež čehokoliv tak drahého by byl velký zločin.

Na této úrovni ještě **chybí porovnání dobrého a zlého**. V obou těchto případech se uplatnilo pouze jedno hledisko míry zlého. Teoreticky by se mohlo také jednostranně uplatnit pouze hledisko dobrého. V prvním případě je zlo relativně malé a čin je schvalován, ve druhém případě je tentýž čin reprezentován jako zlo velké a čin odmítán.

Stupeň 2.

- Heinz ve skutečnosti neudělal lékárníkovi žádnou škodu a navíc mu chce dodatečně zaplatit. Jestliže nechce ztratit svou ženu, musí ten lék ukrást.

- Jednání lékárníka není nesprávné. Chce jen vydělat peníze jako kdokoliv jiný. Obchod je k tomu, aby se vydělaly peníze.

Na této úrovni je **porovnáno dobré a zlé**. Oproti předcházejícímu stupni se v obou těchto případech uplatnila maximalizace dobrého. V prvním případě je zlo bagatelizováno, ve druhém případě není zmíněno vůbec. V obou případech je jako dobré považováno uspokojit individuální zájmy, a to v prvním případě Heinze neztratit ženu a ve druhém případě lékárníka vydělat peníze. Hodnota dobrého je zde absolutní (v porovnání s relativní mírou zla u příkladů 1. stupně). Který prvek reprezentace této situace (zisk nebo vztah) bude vyjadřovat dobro, závisí na hodnotách (morálních obsazích) ve struktuře nepříliš komplexních schémat.

Stupeň 3.

- Krádež je špatná, ale Heinz dělá pouze to, co je v případě správného manžela přirozené. Nemůžeme mu mít za zlé to, co dělá z lásky ke své ženě. Museli bychom mu mít za zlé, kdyby ji nezachránil.
- Heinz nemůže být obviňován, jestliže jeho žena zemře. Nemůžeme mu vyčítat bezcitnost, jestliže se nedopustí zločinu. Lékárník je bezcitný sobec. Heinz udělal všechno co mohl.

Stupeň 4

- Lékárník vede špatný život, jestliže nechá někoho zemřít. Takže Heinzova povinnost je zachránit svou ženu. Ale Heinz nemůže jít cestou porušení zákona. Musí dodatečně lékárníkovi zaplatit a přijmout trest za krádež.
- Z hlediska Heinze je přirozené zachránit svou ženu, ale přesto zůstává krádež špatná. Musíte dodržovat zákony bez ohledu na vlastní pocity a podmínky.

U stupně 3 je patrné **vyvažování** různých pro a proti včetně sociálních důsledků. Je charakteristické uvozením typu: „Nemůžeme mu mít za zlé“.

Oproti tomu je u stupně 4 porušení normy zlem samo o sobě. Oproti tomu v našich reálných rozhovorech na téma odpovědnost za šíření AIDS se kategorie porušení zákona objevila v jediné! replice z osmi diskusí. Můžeme předpokládat, že také v případě jiných morálních situací nebude (v naší právně relativistické společnosti) váha zlého vyjádřena jen porušením zákona.

STUPEŇ 5

- Předtím, než řeknete že krádež je morálně špatná, musíte vzít v úvahu celou situaci. Jistě, zákon se o vloupání do obchodu vyjadřuje zcela jasně. A ... Heinz by měl vědět, že zde není právní podklad pro jeho jednání. Ovšem, každý by měl v této situaci tu krádež pochopit.

- Vidím to dobré, čemu může sloužit nezákonná (krádež) léku. Ale cíle nemohou ospravedlnit prostředky. Zákon vyjadřuje konsensus o tom, jak lidé chtějí spolužit, a Heinz tuto úmluvu nerespektuje. Nemůžeme říci, že by Heinz byl absolutně špatný když ukradne ten lék, ale za těchto podmínek to není správné.

Výslovně je zde definováno optimalizované řešení „Zákon se o vloupání do obchodu vyjadřuje zcela jasně“. Vedle toho zde má oproti předcházejícím stupňům váhu také morální dominanta situace, která není optimalizovaným řešením (zákonem) dostatečně zohledněna. Zlo spočívající v porušení společenské úmluvy je postaveno proti zlu vyplývajícimu z nenaplnění tohoto standardu (nebo dobru vyplývajícimu z jeho uplatnění).

Stupeň 6

- Když se musíme rozhodnout mezi porušením zákona a záchranou lidského života, z hlediska vyššího principu záchranu lidského života je morálně oprávněné lék ukradnout.
- Vzhledem k počtu případů rakoviny a nedostatku léků se nedostane na každého, kdo by to potřeboval. Správné jednání může být pouze takové, které by bylo řešením pro všechny, kterých se to týká. Heinz by neměl jednat ani na základě emocí, ani na základě práva, ale tak jak si myslí, že je nejlepší, aby člověk v této situaci jednal.

Tyto příklady odkazují na vymezení mravních dominant, které nemůže dobré řešení pominout. V prvním případě je to zachování lidského života, ve druhém případě je to dvojitě různé uplatnění principu univerzálnosti jednání, který ovšem nechává plný prostor uplatnění subjektivního strukturování obsahů. Na rozdíl od předešlého stupně zde není proporce hledána vůči optimalizovanému řešení, ale mezi několika mravními dominantami. Toto stádium se dá vyjádřit slovy Martina Luthera: „Zde stojím a nemohu jinak“.

Podíváme-li se na reprezentované prvky situace, vůči nimž je morální jednání jedince odpovědné, tak je to, od nejnižšího k nejvyššímu:

- Prekonvenční úroveň
- jednající jedinec
- Konvenční úroveň
- rodiče, vrstevníci
- sociální skupina, společnost
- Postkonvenční úroveň

- **jednající jedinec**

Na prekonvenční, stejně jako na postkonvenční úrovni je subjektem, který určuje „správné“ řešení samotný jednající jedinec. Ovšem, mezi těmito dvěma úrovněmi je kvalitativní rozdíl. Zatímco na nižší úrovni je dobré a zlé vztaheno k obsahům, které jsou reprezentacemi prvního, v malé míře druhého řádu (reprezentace stavu potřeby, reprezentace druhého člověka a reprezentace vztahu k tomuto druhému člověku), na vyšší úrovni je dobré a zlé vyjádřeno vysoce abstraktními obsahy na nejvyšších úrovních reprezentace (spravedlnost, rovnost, svoboda, čestnost atd.). Vyšší úroveň je dáno vědomé nahlížení struktury situace.

Tato úvaha nás vedla k otázce, zdali přechody mezi prekonvenční a postkonvenční úrovní na jedné straně, a třetím a čtvrtým stupněm na straně druhé, nejsou funkcí různých procesů nebo struktur. Případně, zda je v případě 3. a 4. stupně vůbec oprávněné hovořit o hierarchickém uspořádání.

Ačkoliv Kohlberg prokázal postupnou návaznost jeho stupňů morálního vývoje, bylo jeho řešení zpochybňováno právě z hlediska paralelnosti třetího a čtvrtého stupně. Podobně nakonec sám Kohlberg zpochybnil návaznost mezistupňů B, které vyjadřovaly autonomní rozhodování na třetí a čtvrté úrovni.

Tyto pochybnosti potvrzují naše zjištění u adolescentů. Jak u celého souboru, tak u skupiny chlapců i dívek separátně jsme zjistili různé faktory vyjadřující vztah mezi položkami prekonvenční – postkonvenční na straně jedné a třetí – čtvrtý stupeň konvenční úrovně na straně druhé.